

מימוש הסכם השילומים והפיצויים ממערב-גרמניה במסגרת 'איחוד הקבוצות והקיבוצים', 1945-1965*

בספטמבר 1952, שבע שנים בלבד לאחר תום השואה ומלחמת-העולם השנייה, חתמו נציגי ישראל ומערב-גרמניה על הסכם שחייב את מערב-גרמניה בהעברת שילומים ופיצויים למדינת ישראל ולארגון היציג של היהדות העולמית.¹ הקברניטים הישראלים אמנם הכריזו אגב כך כי אין בהסכם הזה משום מחילה על פשעי הנאצים או הכרה ישראלית במערב-גרמניה, אך בפועל התחולל לאחר מכן שינוי מהפכני ביחסים בין שתי המדינות וביחסים בין היהודים והגרמנים. תוך שנים לא רבות התפתחה רשת ענפה של קשרים בין שני הצדדים, וב-1965 הגיעו הדברים עד כדי כינון יחסים דיפלומטיים בין מדינת ישראל ומערב-גרמניה. זרם הכספים והסחורות, במסגרת ההסכם האמור, הטביע רישום ניכר הן על הכלכלה והחברה במדינת ישראל והן על מקבלי הפיצויים בקרב היהודים והמוסדות היהודיים ברחבי העולם.²

המחקר ההיסטורי של השילומים והפיצויים התמקד עד כה בעיקר בהקשר הפוליטי-הדיפלומטי הבינלאומי ובתגובות על עצם העניין בפזורה היהודית וב ישראל. לעומת זאת טרם נערך דיון מעמיק ויסודי בהשפעת השילומים והפיצויים על החברה הישראלית

* מאמר זה מבוסס על פרק מעבודה לתואר מוסמך, שנכתבה בהדרכת פרופ' יוסף גורני, החוג להיסטוריה של עם-ישראל, אוניברסיטת תל-אביב.

1. המונחים 'שילומים' ו'פיצויים' משמשים בערבוביה בכל הנוגע להסכם בין מערב-גרמניה ומדינת ישראל. במאמר זה, המונח שילומים משמש לתיאור התשלומים שקיבלה מדינת ישראל והמונח פיצויים לתיאור התשלומים שקיבלו אנשים פרטיים, בישראל ומחוצה לה. המונח המקובל בגרמנית הוא Wiedergutmachung. משמעותו המילולית היא 'להשיב את הטוב' או 'לתקן את המעוות'.
2. הספרות על הסכמי השילומים והפיצויים ויחסי ישראל-גרמניה ענפה למדי. בכלל המחקרים המרכזיים: N. Balabkins, *West German Reparations to Israel*, New Brunswick, NJ 1971; N. Sagi, *German Reparations: A History of the Negotiations*, Jerusalem 1980; L. G. Feldman, *The Special Relationship Between West Germany and Israel*, Boston-London-Sydney 1984; R. W. Zweig, *German Reparations and the Jewish World*, Boulder-London 1987; L. Herbst & C. Goschler (eds.), *Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland*, Munchen 1989; Y. A. Jelinek, *Zwischen Moral und Realpolitik: Deutsch-Israelische Beziehungen 1945-1965: Eine Dokumentensammlung*, Gerlingen 1997

ברמת הפרט וברמת הארגון החברתי, ובדרך ההתמודדות של החברה הישראלית עם הצורך לפעול למימוש ההסכם ומה שהובטח בו תוך מגע שוטף עם הגרמנים. אחת הסיבות למחדל הזה היא מיעוט העדויות והמסמכים הרלוונטיים.

התנועה הקיבוצית היא, כמדומה, הקבוצה המובחנת היחידה שעסקה בשילומים ובפיצויים בצורה מרוכזת ויצרה, ממילא, תיעוד רב ומפורט, אלא שגם היא כמעט ואינה זוכה להתייחסות במחקר הקיים.³ להלן מוצג ניסיון לבדוק את הטיפול בהשגת כספי השילומים והפיצויים באחד הזרמים הגדולים של תנועה זו, 'איחוד הקבוצות והקיבוצים' (ולהלן 'האיחוד'), בעשרים השנה שבין תום מלחמת העולם השנייה באירופה ובין סיום העברת השילומים ב-1965 - לאמור, במרוצת התקופה של הוויכוח הקשה על השילומים והפיצויים בתוך העם היהודי בתפוצותיו וביישוב היהודי בארץ-ישראל, ואחר-כך במדינת ישראל.

'האיחוד' הגדיר את עצמו כתנועה התיישבותית לא-מפלגתית, אך בפועל שררה זיקה הדוקה בינו ובין מפלגת השלטון של אותה תקופה, מפא"י.⁴ במהלך הדינוים בכנסת על הסכם השילומים, וגם לאחר מכן, צידדו אפוא חברי 'האיחוד', רובם ככולם, בעמדת מפא"י, שאין לשכוח ולסלוח לגרמנים על פשעיהם הנוראים, אבל אסור גם לאפשר להם לרשת את רכוש הקורבנות ואין לשחררם, בשום פנים ואופן, מתשלום פיצויים. הייתה זו התייחסות שונה בתכלית מהתייחסותן של שתי התנועות הקיבוציות הגדולות האחרות, הקיבוץ-המאוחד והקיבוץ-הארצי השומר-הצעיר, שמסגרתם הפוליטית, מפ"ם, התנגדה בתקיפות לרעיון השילומים ולהסכם המוצע.⁵ ביטוי ברור לתפיסות שרווחו ב'איחוד' בעניין זה ניתן בנאומיו של פנחס לבון, ממייסדי קבוצת חולדה וממקימי 'האיחוד', שהיה אז שר-לשעבר ושר-עתיד והופיע כאחד הפרקליטים הבולטים של עמדת הממשלה.⁶ בדיון שנערך במרכז מפא"י, לקראת

3. מחקרו של דן גלעדי, שנערך באמצע שנות השבעים, בודק היבטים שונים של הנושא, אך כמעט ואינו נדרש לדרכי המימוש של ההסכמים מבחינה כלכלית. ראו: ד' גלעדי, השפעת הפיצויים האישיים מגרמניה בתנועה הקיבוצית, תל-אביב 1976.

4. ב' בן-אברם, חברי-הקבוצות: התפתחותו החברתית והרעיונית, תל-אביב תשל"ו, עמ' 216-251, 251-254.

5. דבריה-הכנסת, 10, 9-7 בינואר 1952; ריאיונות עם ראובן דירקטור, מנהל מחלקת הפיצויים של 'האיחוד' מאז 1958, תל-אביב 1995 [להלן: דירקטור למחבר]; ריאיונות עם סנטה יוספטל, מזכירת 'האיחוד' בשנות השישים ופעילה מרכזית בענייני הפיצויים מגרמניה מאז אמצע שנות החמישים, קיבוץ גלעד, 1995-1997 [להלן: סנטה יוספטל למחבר].

6. פ' לבון, דבריה-הכנסת, 10, 7 בינואר 1952, עמ' 910-911; י' גרינברג, 'הסוציאליזם הדמוקרטי של פנחס לבון - רציפות והמשך', הציונות, טו (תשנ"א), עמ' 123; פנחס לבון: רשימה ביוגרפית מקוצרת, ארכיון איחוד הקבוצות והקיבוצים - התק"ם, קיבוץ חולדה [להלן, אא"ה]. תודתי לאביגדורה הגלר, מנהלת הארכיון, ולד"ר אייל כפכפי, ממכללת אורנים ואוניברסיטת חיפה, שעזרו לי להבהיר את מהות הקשר בין פ' לבון ובין קבוצת חולדה ו'האיחוד'.

הדיון בכנסת, אמר לבון כי אילו ניתנה לו הבחירה בין השמדה של 40 מיליון גרמנים ובין קבלת שילומים, אין ספק שהיה תומך בהשמדה אך בהיעדר בחירה כזאת הוא תומך בהסכם.⁷

זמן קצר לאחר מכן בחרו ראש הממשלה דוד בן-גוריון ושר החוץ משה שרת באיש 'האיחוד' גיורא יוספטל כאחד מראשי המשלחת למשאומתן על השילומים, שנועד להיערך בהולנד. יוספטל, דוקטור למשפטים על-פי השכלתו, שעלה לארץ מגרמניה ב-1938, נמנה עם מייסדי קיבוץ גלעד וייצג את מפא"י בהנהלת הסוכנות כראש מחלקת הקליטה וכגזבר ההנהלה. הוא לא שש למשימה, אך קיבל אותה עליו לאחר שבן-גוריון הבטיח לו כי כספי השילומים יוקדשו בראש ובראשונה לשיפור מצבם של המוני העולים שישבו אז במעברות.⁸

עד מהרה פתחו נציגים של 'האיחוד' בקניות נרחבות במערב-גרמניה; הם קנו חומרי-גלם, מכונות לתעשייה, כלים חקלאיים, וגם עזרי לימוד לבתי-הספר וצעצועים לבתי-הילדים.⁹ פה ושם אמנם נשמעו מחאות, והד להן הופיע לימים באחת מיצירותיו של עמוס עוז, אז ילד-חוץ בקבוצת חולדה ('אבא לא הרשה לנו לקבל [צעצועים במתנה] מפני שאנחנו ילדי קיבוץ ומפני שזו תוצרת גרמניה ארץ הרוצחים'),¹⁰ אך רישומן היה חלש. מצבם הכלכלי של רבים מהקיבוצים בימים ההם היה קשה די הצורך להטות את הכף למען המשך הפעילות לניצול הסכם השילומים. החקלאות הישראלית בכללותה נקלעה למשבר.¹¹ התעשייה הקיבוצית הייתה רק בראשית דרכה, ולקתה בכל הנוגע לידע מקצועי ממשי וליכולת ניהול.¹² המדיניות הממשלתית עמדה בסימן של הפחתת הסיוע לתנועה הקיבוצית. וכפי שהעידה פעילה בוועדת החברה של הקיבוץ-המאוחד, בסוריה בארץ היא נתקלה 'במספר משקים בהם המצב המשקי הגיע עד כדי כך שהוא פוגע גם במצב החברתי. לפי דעתי יש מצב איום של השפלה. באים למשק שקיים 15-17 שנה, והחברים נתונים בתנאי מינימום כזה שכל תקציב

7. פ' לבון, פרוטוקול מרכז מפא"י, 13 בדצמבר 1951, אא"ה, פ' לבון/3/205.
8. ש' וורם (עורך), גיורא יוספטל: חייו ופעלו, תל-אביב 1963, עמ' 14-31, 398-421; פ"א שנער, בעול כורח ורגשות, ירושלים ותל-אביב 1967, עמ' 25-27; סנטה יוספטל לחבר.
9. להלן, הערה 26.
10. ע' עוז, מקום אחר, תל-אביב 1966, עמ' 201.
11. ח' גבתי, מאה שנות התיישבות: תולדות ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, ב, חלק ג', תל-אביב תשמ"א, עמ' 42-44, 123-125; גלעדי, השפעת הפיצויים האישיים מגרמניה בתנועה הקיבוצית, עמ' 5; ז' צור, פרוטוקול המזכירות המרכזת של הקיבוץ המאוחד, 17 במאי 1956, ארכיון הקיבוץ המאוחד - התק"ם, אפעל [אה"ה], 1/11/60 עמ' 7; נ' אושפיז, 'בעיות משקנו: דברים בוועידת "האיחוד" בתל-יוסף', ניב-הקבוצה, ז, א 25 (פברואר 1958), עמ' 31-33.
12. ז' צור, הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ: 1949-1960, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 175-178; מ' נטע, 'בעיות התעשייה בקיבוץ', ניב-הקבוצה, יג, א 49 (דצמבר 1964), עמ' 68.

מקוצץ שנציע לא יהיה בהשוואה ... היישוב סובל מכוח אדם מצומצם, עזיבות, עומס ילדים עצום וכו".¹³

ראשית הפעולה בגרמניה - נציגי קיבוצים, חברים פרטיים ונציגי 'האיחוד'

כבר בשלהי שנות הארבעים החלו חברים מכל התנועות הקיבוציות בפעילות למימוש רכוש בגרמניה והשגת פיצויים מגרמניה, כחלק מהפעילות הרלוונטית הפרטית של ישראלים יוצאי גרמניה.¹⁴ היוזמה צמחה בקיבוצים שונים, ללא הכוונה של התנועות הקיבוציות,¹⁵ והעוסקים במלאכה ניסו לממש רכוש של חבריהם לקיבוץ ושל בני משפחות חברים בהתאם לחוקי השבת הרכוש שהנהיגו מעצמות הכיבוש המערביות בסוף 1947. עם אישור החוקה של מערב-גרמניה, ב־1953, הומרו חוקים אלה בחוק חדש על החזרת רכוש.¹⁶

הפעילים האמורים הצטיידו בייפוי־כוח של חבריהם לקיבוץ תובעי הרכוש וברישיון מטעם המפקח על מטבע־חוץ במשרד האוצר. הם שהו בגרמניה ויצרו קשר עם מוסדות וארגונים יהודיים שטיפלו בהחזרת רכוש, וכן עם עורכי־דין במערב־גרמניה ועם אזרחים גרמנים שהחזיקו בנכסים המבוקשים. באותה תקופה הונהג במערב־גרמניה פיקוח חמור על המטבע, וכל תשלום רשמי וגלוי של פיצויים הותנה בהפקדתם בחשבון בנק חסום של מקבל הפיצויים. בהתאם לכך הוחל בחלק מן המקרים במשא־ומתן ישיר עם מחזיקי הרכוש והושגו הסדרי פשרה על תשלומים חשאיים במזומן של

13. סונקה, פרוטוקול המזכירות המרכזת של הקיבוץ המאוחד (לעיל, הערה 11) עמ' 8-9.
14. מ' שרת, דבריי־הכנסת 10, 9 בינואר 1952, עמ' 957; נ' ברזל, 'ישראל וגרמניה 1945-1956: התפתחות יחס החברה והמדינה בישראל לגרמניה בעקבות השואה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 1990, עמ' 138-143.
15. דירקטור למחבר; ראיון עם אריה זמיר, ועדת הפיצויים, קיבוץ הזורע, אוקטובר 1995 [להלן: זמיר למחבר]; במרוצת מלחמת העולם השנייה נעשה ניסיון של מזכירות חברי־הקבוצות (התנועה הקיבוצית שהייתה ב־1951 לאחד משני הרכיבים של 'האיחוד'), לארגן רשימות של תביעות רכוש באירופה, לקראת ועידת השלום הצפויה בתום המלחמה. ראו: מכתב מאת ח' ברקוביץ, מזכירות חברי־הקבוצות, לכל הקבוצות, ריאליזציה של רכוש יהודי הנמצא בארצות האויב והעברתו לא"י, 26 באוגוסט 1943, אא"ה, גורדוניה מכבי הצעיר /3/25, עמ' 40.
16. באזור הכיבוש הסובייטי, ואחר־כך במזרח־גרמניה, לא נחקקו חוקים להחזרת רכוש לנרדפים הגרים מחוץ לאזור עצמו; N. Balabkins, R. W. Zweig, *German Reparations*, pp. 4-5; צווייג, 'השילומים מגרמניה ויחסי ישראל - התפוצות', הצייונות, יד (תשמ"ט), עמ' 234; צווייג, 'השבת נכסי קורבנות השואה ובעיית העקורים', אניטה שפירא (עורכת), העפלה, תל־אביב תש"ן, עמ' 255-256; ברזל, 'ישראל וגרמניה 1945-1956', עמ' 233-234.

חלק מערך הרכוש, ועל העברת הכספים, שוב בחשאי, למדינות שכנות. במידה רבה היה זה מעין המשך לפעילות כלכלית בשולי החוק בגרמניה ובאירופה בכלל, בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה, ששימשה למימון חלק ממבצעי 'המוסד לעלייה ב' ואולי גם למימון של מבצעי גופים אחרים מטעם 'המדינה בדרך'.

שטח-ההפקר בין חוקי מערב-גרמניה ובין חוקיהן של מעצמות הכיבוש סייע, כמובן, לעצם הביצוע. כן סייעה לכך, כמדומה, התחושה שמעללי הנאצים פוטרם יהודים מהחובה לדקדק בשמירת נורמות במגעים עם הגרמנים. חברי קיבוצים, שהיו אמונים לפני הקמת המדינה על פעילות במסגרת תקנונים משלהם, אולי אף נטו לכך ביתר קלות.¹⁷ למרבה העניין, אותם אנשים שהקלו ראש בחוקי גרמניה בסוף שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים הקפידו בשנים מאוחרות יותר לקיים בדקדקנות את כל התקנות והחוקים של ממשלת גרמניה בכל הקשור לקבלת הפיצויים האישיים. בשלב ההוא היה ברור להם כי מערכת הפיצויים הגרמנית חוששת שרבים מנסים להוליכה שולל ונענית ביתר רצון למי שנוהג עמה ביושר.¹⁸ לכד מכך, במרוצת הזמן שחלף התמסדה מערב-גרמניה באופן שהקשה מאוד על פעילויות לצד החוק או מעבר לו.

לצד הפעולה המסודרת של שליחי קיבוצים במערב-גרמניה נעשו גם נסיונות של חברי קיבוצים להשיג, כבודדים, את רכוש משפחתם (בהתאם לחוקי השבת הרכוש שהוזכרו לעיל), ואחר-כך לקבל פיצויים (על-פי הסכם השילומים). נסיונות אלה נסתייעו בתחילה בעורכי-דין פרטיים בארץ ובגרמניה, ובמרוצת הזמן גם בעורכי-דין של אור"י¹⁹ ושל הקק"ל. חלק מהתובעים פעלו ללא ידיעת קיבוציהם במטרה להימנע ממסירת הכסף לקופה המשותפת, ולהשתמש בו לצרכים אישיים או לתמיכה בבני משפחה מחוץ לקיבוץ.²⁰ מטבע הדברים, הפרטים הרלוונטיים בהקשר זה לא תועדו

17. דירקטור למחבר; זמיר למחבר; א' זמיר, סקירה על טיפול בתביעות מגרמניה במשך 45 שנים, 1993, עמ' 8-9, ארכיון קיבוץ הזורע; ר' קדוש, 'דמים תמורת דמים', הדף-הירוק, 22 באפריל 1987, עמ' 3; על העברות הכספיים של המוסד באירופה ראו: ע' זרטל, זהבם של היהודים, תל-אביב 1996, עמ' 397-398.

18. על חוסר האמון של משרדי הפיצויים בגרמניה כלפי תובעי הפיצויים, ראו: חוזר מס' 16 למשפטנים המטפלים בענייני פיצויים, מאי 1958, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' 16/321 עמ' 2, 4.

19. על-פי ראשי התיבות של השם בגרמנית של ארגון עולמי של עורכי-דין יהודיים, שלא למטרות רווח, שטיפל בכל רחבי העולם היהודי, כולל בישראל, בתביעות הניצולים. ראו: R. W. Zweig, *German Reparations*, pp. 84, 104-105; Nana Sagi, *German Reparations: a History of the Negotiations*, p. 43

20. מכתב סנטה יוספטל מהוועדה-הפועל של ההסתדרות אל הסתדרות עורכי-הדין בישראל, פיצויים אישיים לחברי הקיבוצים, 7 במרס 1958, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' 16/321; סנטה יוספטל, פרוטוקול משיבת ועדת הפיצויים שעליה המרכז-החקלאי, 15 ביולי 1958, שם; מ' פרידמן

בכתובים והשתמרו רק בשיח בעל־פה (לאמור, רכילות), שהגיע לאחר עשרות שנים ליצירות ספרותיות וקולנועיות של בני קיבוצים. כך, למשל, מוצגים בסרטו של נדב לויתן, 'ילדי סטלין', חבר קיבוץ היורד בחשאי עם משפחתו לגרמניה לנהל את מבשלת הבירה של אביו, שהושבה לידיה; חברה המנסה להשיג פיצויים ללא ידיעת מוסדות הקיבוץ ונקלעת למסכת קשה ומכוערת של חשדות ומאבקים עם חבריה; וגם חברה המנצלת את הכסף למימון של ניתוח לב פרטי בארצות־הברית.²¹

פעילות נוספת של חברי קיבוצים במערב־גרמניה בראשית שנות החמישים הייתה זו של נציגי 'האיחוד', שביצעו קניות בסיוע המשלחת של הסוכנות היהודית.²² ליתר דיוק, משלחת זו חזרה לפעול בינואר 1950, אך שלוחתה שנשארה במינכן הוסיפה לעסוק בשלה במלוא המרץ, בתיאום עם הקונסוליה הישראלית בעיר.²⁴ נציגי 'האיחוד' נשלחו מטעם מחלקת הכלכלה של תנועתם וקרן־האיחוד (המוסד הכספי המרכזי של 'האיחוד'), אך חלקם עסקו גם באיתור רכוש של חברי קיבוציהם ובמימושו, וניצלו את הכספים שהשיגו לקניות במערב־גרמניה. עם זאת, בדרך־כלל הם השתמשו במטבע זר שהקצתה להם הסוכנות היהודית מכספי אירס"ו שהועברו

- ממזכירות הקיבוץ־הדתי אל מזכירויות הקבוצות, טיפול בפיצויים מגרמניה בעזרת עורכי־דין פרטיים ובעזרת קק"ל, 9 באוגוסט 1953, 28 באוקטובר 1953, ארכיון הקיבוץ־הדתי, קבוצת יבנה, 592/88; גלעדי, *השפעת הפיצויים האישיים מגרמניה בתנועה הקיבוצית*, עמ' 9, 12; החלטות מועצת 'האיחוד' ב'אלהו', 13-17 באוקטובר 1954, אא"ה, ועדת חברה /6/640, עמ' 4.
21. נ' לויתן, 'ילדי סטלין' (סרט קולנוע), 1988; לדוגמאות לביטוי הנושא בספרות הקיבוץ ראו: נ' שחם, *גוף ראשון רבים*, מרחביה תשכ"ט, עמ' 7-11; עוז, *מקום אחר*, עמ' 168, 229; נ' לויתן, *מאכל תאוה*, תל־אביב תשנ"ו, עמ' 35-44 (הסיפור 'אין כסף, אין כלום', המופיע בעמודים אלה, שימש גם כאחד מרכיבי עלילת הסרט 'ילדי סטלין').
22. על אופי הפעולות להחזרת הרכוש מטעם הסוכנות, ראו: החלטות מליאת הנהלת הסוכנות היהודית, רכוש יהודי בגרמניה, 12-30 בינואר 1950, הארכיון הציני המרכזי, S41/111; החלטות הנהלת הסוכנות, רכוש יהודי בגרמניה, 30 בינואר 1950, שם; מכתב ג' יוספטל, גובר הסוכנות היהודית, אל ד"ר מ' קרויצברגר, משרד הסוכנות היהודית במינכן, וד"ר מ' רוזנטל, משרד הסוכנות היהודית בקלן, 17 באוגוסט 1953, שם, S41/98.
23. החלטות הנהלת הסוכנות, 10 ביולי 1950, שם, S41/111; מכתב ע' רבל, מרכז משלחת הסוכנות בגרמניה, להנהלת הסוכנות היהודית, 26 ביולי 1950, שם, S41/98; מחלקת העלייה אל חברי הנהלת הסוכנות, הסתיימה סגירת מחלקת העלייה בגרמניה, 6 באוקטובר 1950, שם.
24. מכתב [בגרמנית] ד"ר ה'ג' ואן דאם (H. G. Van Dam) אל ד"ר מ' קרויצברגר, משלחת הסוכנות היהודית במינכן, 5 בינואר 1951, שם, L47/190; מכתב [באנגלית] א"ק ליבנה, קונסול ישראל במינכן, אל ד"ר מ' קרויצברגר, משרד הסוכנות היהודית במינכן, 21 בפברואר 1951, שם, Y. A. Yelinek, 'Like an Oasis in the Desert: The Israel Consulate in Munchen, 1948-1953', *Studies in Zionism*, Vol. 9 No. 1 (Spring 1988), pp. 81-

לידיה.²⁵ תמורת הסחורות שילמו הקיבוצים לגזברות הסוכנות בארץ במטבע
ישראלי.²⁶

קניות של 'האיחוד' בגרמניה במסגרת משלחת ישראל בקלן ('משלחת הקניות')

לאחר החתימה על הסכם השילומים החלה לפעול בקלן, במאי 1953, משלחת של
ממשלת ישראל, בראשותו של ד"ר פ' שנער. משלחת זו נקבעה כנציגה היחידה של
מדינת ישראל לביצוע ההסכם ממערב־גרמניה (ושימשה בפועל, עד לכינון היחסים
הדפלומטיים בין שתי המדינות, ב־1965, גם כנציגות הדיפלומטית של ישראל).²⁷
'האיחוד' החל לבצע חלק מקניותיו ממערב־גרמניה באמצעות משלחת הקניות, ולא
חדל מקניות עצמאיות. הקניין שלו עבר לקלן, אך לא נעשה לחבר רשמי במשלחת.²⁸

25. באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה הועבר מאז 1948 רכוש יהודי שלא היו לו תובעים או שהיה
יסוד להניח שאין לו תובעים לאירס"ו (על־פי שיבוש מסוים של ראשי־התיבות של Jewish
Restitution Successor Organization), גוף יהודי שעיקר השליטה בו הייתה בידי 'הג'וינט'
והסוכנות היהודית. במרוצת השנים העביר גוף זה לקופה הציבורית היהודית יותר מ־100 מיליון
דולר שהוציא מי הגרמנים. ארגונים דומים הוקמו ב־1949 באזור הבריטי וב־1952 באזור הצרפתי.
ראו: Nana Sagi, *German Reparations: A History of the Negotiations*, pp. 40-42;
R. W. Zweig, *German Reparations*, pp. 4-5; צווייג, 'השבת נכסי קורבנות השואה
ובעיית העקורים', אניטה שפירא (עורכת), *העפלה*, עמ' 255-256; צווייג, 'השילומים מגרמניה
ויחסי ישראל- התפוצות', *הצינונות*, יד (תשמ"ט), עמ' 234.

26. קניות לקיבוצי 'האיחוד' בגרמניה [בעברית ובגרמנית], 18 בדצמבר 1952, 15 בנובמבר 1953,
אא"ה, מחלקת כלכלה ומשק 14/248; קניות לקיבוצי 'האיחוד' בגרמניה, 1952-1954, שם,
מחלקת כלכלה ומשק 4/221; התכתבות עם משלחת הקניות של 'האיחוד' בגרמניה, 1953-
1954, שם, חבר הקבוצות - מזכירות 1/96; דירקטור למחבר.

27. בנק ישראל, *השילומים והשפעתם על המשק הישראלי*, תל־אביב תשכ"ו, עמ' 61; חברת־
השילומים, *ביצוע הסכם השילומים: שש שנות פעולה*, תל־אביב 1959, עמ' 5-6; ה' דן, בדרך
לא סלולה: הגדת סולל בונה, תל־אביב 1963, עמ' 331-332, 335-338; התכתבויות ופרוטוקולים
של נציגות משרד החוץ של ישראל בקלן, גרמניה, גנוך המדינה [ג"מ]: 14/296, 21/580/43, 14/300, 3/294.

28. מכתב א' בהיר ב'איחוד' אל א' ברגמן במשלחת ישראל בקלן, העברת משרד 'האיחוד' מבנייני
הסוכנות במינכן לקלן, 29 באפריל 1953, אא"ה, מח' כלכלה ומשק 221/4; 'ג' גוריון, מכתב
חוזר לקיבוצים, אפשרות לרכוש ציוד תעשייתי באמצעות חברת־השילומים, 1 במרס 1954,
שם; מכתב ד' ציטרון מחברת־השילומים אל 'האיחוד', יבוא ברזל ופחים מגרמניה, 17 בנובמבר
1953, שם; מכתב 'ג' גוריון לקיבוץ תל־יוסף, קניית רצועות פלדה בגרמניה, 6 באפריל 1954,
שם; מכתב קיבוץ גונן אל 'ג' גוריון, קניות בגרמניה למסגרייה ולנגרייה, 5 במאי 1954, שם;
מכתב 'ג' גוריון אל נוי, חברת־השילומים בתל־אביב, 6 במאי 1954, שם.

ביוני 1954 דיווח יוסף גוריון, ממחלקת הכלכלה של 'האיחוד', למשה הרעד, נציג 'האיחוד' בגרמניה, על התקדמותם של רעיונות שונים להקמת מפעלים בקיבוצי 'האיחוד' בעזרת ציוד גרמני וביקשו לבדוק, שלא באמצעות המשלחת, הצעה נוספת להקמת מפעל.²⁹

כך או כך, ביולי 1954 סגר 'האיחוד' את חשבון כספי אירס"ו שלו, ביטל את ההסכם עם הסיכנות והחזיר את נציגיו לארץ. מכאן ואילך התנהל כל יבוא הסחורות של תנועה קיבוצית זו מגרמניה אך ורק באמצעות 'חברת השילומים' הממשלתית.³⁰ גם עכשיו הייתה זו פעילות אינטנסיבית. אדרבה, מן התכתובת בין נציגי 'האיחוד' וחברי משלחת הקניות עולה תמונה של קשר מיוחד, ישיר, אישי ואפילו אינטימי. האיש הכולט ביותר בהקשר זה היה יוסף גוריון, מפעילי 'האיחוד' ומפא"י. הוא הגיע לארץ כנער בשלהי העלייה השנייה, נמנה עם מייסדי קבוצת גבע בעמק-ירזעאל, ניהל מוסדות שונים בהסתדרות החקלאית, והיה, בין השאר, חבר הנהלת 'תנובה', חבר הנהלת קופת-חולים, מנהל המחלקה לשיקום החיילים המשוחררים מהצבא הבריטי בסוכנות ואגף השיקום במשרד הביטחון, וכן שליח ההסתדרות בארצות-הברית. אגב כך נעשה למקורבם של אישים שהיו עתידים לתפוס עמדות בכירות בצמרת המדינה הישראלית הצעירה, ובכללם הנשיא השני יצחק בן-צבי ושר האוצר הראשון אליעזר קפלן.³¹ במהלך שנות החמישים חיפש גוריון דרכים לשילובן של התנועות הקיבוציות במסגרות החדשות של הכלכלה הישראלית, וניצל לשם כך את קשריו הענפים, הלא-פורמליים. קשרים כאלה בין פעילי 'האיחוד', כדוגמת גוריון, ובין חבריהם לדרך, שכיחנו בתפקידים ממלכתיים בכירים, הועילו מאוד גם בשלב זה של קניות לקיבוצים ולימים גם במהלך הטיפול בשאלת הפיצויים האישיים לחברי הקיבוצים.³²

הקניות של 'האיחוד' ושל כלל התנועות הקיבוציות היו חלק לא גדול מכלל הקניות של מפעלים ישראליים במסגרת השילומים.³³ לפי דיווחי מנהל חברת השילומים, עד סוף 1958 '1,147 מפעלים הזמינו ציוד בסכום המתקרב ל-52 מיליון דולר ... הציוד שהגיע ארצה מסתכם בסך של 35.3 מיליון דולר ... וברובו כבר הותקן והופעל ...

29. 'גוריון מ'האיחוד' אל מ' הרעד בגרמניה, 9 ביוני 1954, אא"ה, חברה-הקבוצות - מזכירות /96/ .1

30. ש' שטנגר מ'האיחוד' אל מ' הרעד במינכן, 11 ביולי 1954, ש.מ.

31. 'קולר (מלביה"ד), יוסף גוריון: מחייו, דבריו ופעלו, תל-אביב תשי"ח, עמ' 9-10.

32. מכתב 'גוריון אל א' דגן, 8 בספטמבר 1954, אא"ה, מחלקת כלכלה משק /4/221; מכתב ע' מנור ממשלחת ישראל בקלן אל 'גוריון ב'איחוד', רכישת צעצועים בגרמניה, 4 במרס 1955, ש.מ.

33. חברת-השילומים, ביצוע הסכם השילומים: שש שנות פעולה, עמ' 5-6; דן, בדרך לא סלולה: הגדת סולל בונה, עמ' 325-347; תרשומות משיבות הוועדה לביצוע הזמנות הציוד מהשילומים בשנים 1954-1965, ג"מ, 116/7-ח/116.

ערך הציוד שהגיע מורגש כבר במערכת הייצור של כלכלת הארץ ואפשר לקוות כי תופק מהרכישות הנ"ל מלוא התועלת, כפי שתוכנן.³⁴ ברשימה המפורטת של המפעלים שנהנו מרכישת ציוד בכספי השילומים מופיעים יותר מ-40 מפעלים קיבוציים, מכל התנועות. דפוס השומר-הצעיר במרחביה (של הקיבוץ-הארצי) קיבל בספטמבר 1956 הקצבה לציוד בסך 5,500 דולר, ומתוכם 4,400 דולר כהלוואה. קיבוץ גן-שמואל (של הקיבוץ-הארצי) קיבל בשנים 1955-1957 הקצבה לציוד בסך 49,950 דולר, ומתוכם 40,120 דולר כהלוואה. מפעל 'גת', המשותף לגבעת-חיים 'איחוד' ולגבעת-חיים 'מאוחד', קיבל ב-1957 הקצבה לציוד בסך 75,000 דולר, ומתוכם 64,175 דולר כהלוואה. קבוצת יבנה (של הקיבוץ-הדתי) קיבלה ב-1957 הקצבה לרכישת ציוד בסך 6,300 דולר, ומתוכם 5,040 דולר כהלוואה. יותר מכולם הוטב מפעל 'קלת' בקיבוץ אפיקים (של 'האיחוד'), שקיבל בשנים 1954-1958 הקצבה לרכישת ציוד בסך 219,000 דולר, ומתוכם 186,425 דולר כהלוואה.³⁵

הפעולה המאורגנת של 'האיחוד' בעניין הפיצויים האישיים - השלב המכין

ב-1956, עם התפתחות החקיקה הגרמנית בנוגע לפיצויים האישיים³⁶ והגידול בזרם הכספים, החלה הפעילות הקיבוצית להתמסד גם בתחום זה, תוך שמירה על קשר ישיר בין פעילות של חברי קיבוץ בודדים למען קיבוציהם ובין הפעילות התנועתית הכללית. בפועל, רוב האנשים שעבדו לפני כן למען קיבוצים מסוימים הם שגויסו בהמשך לפעילות המרוכזת ותרמו לה מן הניסיון שצברו ומן הקשרים שיצרו בגרמניה. הבולט מביניהם במסגרת 'האיחוד', וכנראה בתנועה הקיבוצית בכלל, היה ראובן דירקטור, שהחל לעסוק בענייני הרכוש בגרמניה של חברי קיבוצו, מעין-צבי, כבר בשנות הארבעים המאוחרות.

נסיונו לימד אותו כי עבודתו של פעיל בודד בעניין הפיצויים קשה מאוד, ולכן החל להשקיע מאמצים בהרחבת היריעה. כך, למשל, במרס 1957, ערב בואו של יושב-ראש המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית המערב-גרמנית, אריך אולנהאואר, לביקור בארץ, הציע דירקטור למשרד החוץ להילוות לאיש בסיווריו ולארחו במעין-צבי, בהנחה שבכך יפתח ערוץ מביטיח לפעילותו. אולנהאואר עצמו נודע כמתנגד למשטר הנאצי

34. נ' שמיר, מנהל חברת-השילומים, דו"ח על רכישת ציוד תעשייתי מכספי השילומים, 31 בדצמבר 1958, אה"ה, 15 (ברל רפטור) 57/ עמ' 2.

35. שם, עמ' 10-42.

36. קובצי החוקים (1956, 1953) בעניין הפיצויים האישיים יצאו במהדורות רבות. למהדורה המעודכנת מי-1965, ראו: *Bundes Entschadigungsgesetz*, Munchen und Berlin, 14 veranderte Auflage, 1965

וכאחד מנרדפי המשטר הזה, אבל הצעתו של דירקטור, שנענתה ברצון, הייתה חריגה למדי. בארץ שררה עדיין עוינות עזה לגרמניה ולגרמנים,³⁷ ורישומה ניכר גם בקיבוצים. 'האיחוד', התנועה הקיבוצית הפחות דוקטרינרית מבין שלוש התנועות הגדולות, היה הגוף היחיד שאירח באותה תקופה קבוצות צעירים מגרמניה, שביקשו להתוודע לצורת החיים הסוציאליסטית. קיבוצי הקיבוץ-המאוחד והקיבוץ-הארצי שללו אירוח כזה מטעמי רגש וגם מטעמים פוליטיים.³⁸

אולנהאואר התרשם עמוקות ממראה עיניו בארץ ומההסברים של דירקטור, הכריז שהחיים בקיבוץ נראים לו כהתגשמות הסוציאליזם-דמוקרטיה במובן הטוב ביותר של המילה, ודחה בתוקף את הטענות ששמע לפני כן על 'האופי הבולשביסטי' של הקיבוץ. כן אמר שנוכח בתרומה החשובה של השילומים מגרמניה לקידום המשק הישראלי. מיד אחר-כך הוזמן דירקטור לבקר במרכז המפלגה הסוציאליזם-דמוקרטית בגרמניה והובטח לו שיקבל שם מכתבי המלצה לצורך הטיפול בתיקי הפיצויים של חברי מעין-צבי. דירקטור נענה להזמנה, יצא למערב-גרמניה כנציג לא-פורמלי של 'האיחוד' ויצר קשרים ויחסי אמון עם שורה של חברים בכירים במפלגה הסוציאליזם-דמוקרטית. באותו ביקור גם ניתנה לו ההזדמנות להסביר לפקידים במשרדי הפיצויים את ייחודיותו של העניין הקיבוצי ואת הדרכים האפשריות לתשלום פיצויים אישיים לחברי קיבוצים.³⁹ הקשר החשוב ביותר שיצר אז דירקטור בחוגי המפלגה הסוציאליזם-דמוקרטית היה עם יואכים ליפשיץ (Lipscitz), הסנטור לענייני פנים של מערב-ברלין. בתוקף התפקיד הזה היה ליפשיץ ממונה גם על משרדי הפיצויים של העיר, שבה התגוררה בעבר הקהילה היהודית הגדולה ביותר בגרמניה. למשרדים אלה הופנו בערך מחצית מן התביעות של חברי הקיבוצים, וליפשיץ היה עתיד למלא תפקיד מרכזי בהאצת הטיפול בהן.⁴⁰

ליפשיץ עצמו נולד בברלין ב-1918, לאב יהודי, רופא, ולאם לא-יהודייה. בתקופת שלטון הנאצים סווג כ'כנת-עורבת' וסבל מהשפלות ומרדיפות. אביו, שנעצר וסבל

37. נהג המונית שהסיע את אולנהאואר בתל-אביב סירב לקבל תשלום מן המלווה הישראלי בשל לידה ממוצאו הגרמני של האורח; ש' שפיר, יד מושטת: הסוציאליזם-דמוקרטיים הגרמנים ויחסם ליהודים ולישראל 1945-1967, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 106.

38. שם, עמ' 129; 'קיבוצי הקיבוץ-הארצי לא יארחו בתוכם גרמנים. יוצאים מכלל זה גרמנים אנטי-נאצים. אירוחם של אלה ... טעון אישור ללא התנגדות בשיחת הקיבוץ', החלטות הועד-הפועל של הקיבוץ-הארצי בעניין היחסים עם גרמניה, 29 במרס 1965, ארכיון הקיבוץ-הארצי השומר-הצעיר, גבעת-חביבה, 3/60/5.

39. דירקטור למחבר; שפיר, יד מושטת: הסוציאליזם-דמוקרטיים הגרמנים ויחסם ליהודים ולישראל 1945-1967, עמ' 105-106; פרוטוקול משיבת הוועדה לענייני פיצויים אישיים מגרמניה שליד המרכז-החקלאי, 1 באוגוסט 1957, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' 16/321.

40. סנטה יוספטל, הפרוטוקול הנזכר בהערה 20 לעיל; דירקטור למחבר.

מהתעללויות, כסוציאלי-דמוקרט פעיל וכיהודי, התאבד ב־1934. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה גויס ליפשיץ ל'שירות עבודה', ואחר-כך הוצב, חרף מוצאו, ביחידה רגילה. ב־1942 נפצע וידו נקטעה, ובהמשך לכך שוחרר מהשירות. מסוף 1944 עד תום המלחמה חי במחתרת בברלין וכך ניצל ממאסר ומשילוח להשמדה בפולין. אחרי המלחמה נשאר בברלין והשתלב במערכת הפוליטית העירונית, ומ־1955 עד מותו, ב־1961, היה הסנטור לענייני פנים (בעצם, שר הפנים של מדינת ברלין).⁴¹ הוא ראה את עצמו כסוציאלי-דמוקרט גרמני, לא כיהודי, אך חש מחויבות כלפי נפגעי השלטון הנאצי, ובמיוחד כלפי היהודים, ופתח את דלתו בפני חברי קיבוצים שבאו לטפל בפיצויים. דירקטור ונציגים אחרים של התנועה הקיבוצית ביקרו בביתו ויצרו קשר עם משפחתו. בשלב מאוחר יותר ביקר ליפשיץ בארץ, יחד עם עוזרו ברוקהאוס, כאורח 'האיחוד' וההסתדרות.⁴²

ראשית הפעילות המשותפת של התנועות הקיבוציות בעניין הפיצויים האישיים

הביקור המוצלח במערב-גרמניה ב־1957 עורר את דירקטור לנסות ולפעול לא רק למען חברי מעין-צבי אלא גם בשירותם של כלל קיבוצי 'האיחוד'. במקביל עלתה המחשבה על פעילות מהסוג הזה על דעת שני פעילים מרכזיים של 'האיחוד', סנטה יוספטל ועקיבא לוינסקי. קשריהם הענפים של השניים ויכולתם הארגונית מילאו תפקיד מכריע בהתפתחויות שהתחוללו לאחר מכן.⁴³

עקיבא לוינסקי, שהיה אז מנהל קרן-האיחוד, ונחשב כבכיר המומחים הכלכליים של 'האיחוד' גם כאשר לא שימש בשום תפקיד פורמלי בתנועה זו, נודע בקשריו המצוינים מחוץ לישראל. חלקם נרקמו כשיצא בשליחויות שונות מטעם המדינה תוך שימוש בדרכון השוויצרי שלו. סנטה יוספטל, חברת הכנסת השלישית עד אוקטובר

41. Joachim Lipschitz, Lebenslauf, Landesarchiv Berlin, Joachim Lipschitz Joachim Lipschitz, Berliner Politiker und Senator - SPD, 27.1.1962, SPD Berlin - Internat. Biograph Archiv (Munzinger Archiv), 6916

42. דירקטור למחבר; מכתב ע' לוינסקי אל ר' ברקת מהוועד-הפועל של ההסתדרות, ביקור הסנטור ליפשיץ, 4 באוגוסט 1959, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' /16/321; מכתב ר' ברקת אל ע' לוינסקי, ביקור הסנטור ליפשיץ, 7 באוגוסט 1959, שם.

43. תרשומת מפגישת ע' לוינסקי, נציג התנועות הקיבוציות, עם ראש משלחת השילומים בקלן א' שנער והיועצים המשפטיים של המשלחת י' יעקבי וא' בלום, 10 בספטמבר 1957, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' /16/321; מכתב י' אורתר מהלשכה לענייני פיצויים אישיים מחו"ל, משרד האוצר, אל א' בלום מלשכת היועץ המשפטי של משלחת ישראל בקלן, 16 בספטמבר 1957, שם; ישיבת מזכירות 'האיחוד', 18 בינואר 1959, אא"ה, פרוטוקולים 'האיחוד' /2/4; דירקטור למחבר.

1956 ולאחר מכן נציגת 'האיחוד' בוועדה המרכזת של ההסתדרות ומזכירת 'האיחוד', הייתה אף היא בעלת ידע וניסיון רבים בתחום הכלכלי. לבד מכך הייתה מעורבת בענייני השילומים כרעייתו של גיורא יוספטל, שנמנה כנזכר לעיל עם ראשי המשלחת למשאומתן על השילומים. גם עקיבא לוינסקי וגם סנטה יוספטל ראו בפיצויים האישיים מנוף לקידום כלכלי של הקיבוצים, וחששו מפגיעה חברתית קשה בתנועתם אם העניין לא יזכה לטיפול מסודר.⁴⁴

שניהם, ושותפיהם לפעולה, ריכזו בתחילה את הטיפול בענייני הפיצויים במסגרת המרכז-החקלאי, והקימו את 'ועדת הפיצויים של המרכז-החקלאי'. הפנייה למוסד זה הייתה טבעית מבחינתם. המרכז-החקלאי, שעמד לפני הקמת המדינה בראש מפעל ההתיישבות של תנועת העבודה, שימש עדיין כארגון-גג של תנועות ההתיישבות הקשורות להסתדרות הכללית, וזן וטיפל בעניינים המשותפים לכלל ההתיישבות, סיכומים שהתקבלו בו שימשו כהנחיות לנציגי התנועות במשרדי הממשלה ובסוכנות, וגם עתה היה נראה שיתאים לשמש כזירת מפגש נייטרלית, נוחה וביתית, שתספק ייצוג קולקטיבי כלפי המנגנון הממשלתי המתאים.⁴⁵ בשלב מאוחר יותר, כאשר הפעילות נכנסה לשגרה, יצא המרכז-החקלאי מן התמונה ושוב לא עסק בענייני הפיצויים מגרמניה.

בדיונים הרבים בוועדת הפיצויים של המרכז-החקלאי נזכר שוב ושוב הוויכוח שהתפתח במערב-גרמניה בשאלת זכאותו של חבר קיבוץ לקבל פיצויים אישיים. ראשית הוויכוח הזה הייתה בפסק דין של בית משפט בשטוטגארט, שהגדיר את הקיבוץ כמנזר, וגזר מכאן שחברי הקיבוץ ויתרו על כל הבלי העולם הזה, ולכן אינם יכולים לתבוע פיצויים אישיים. בתי משפט נוספים במערב-גרמניה הלכו בעקבות התקדים הזה, ועתה היה יסוד רציני לחשש ביחס לכלל התביעות של חברי קיבוצים במסגרת הסכם השילומים.⁴⁶

ועדת הפיצויים של המרכז-החקלאי ניסתה לקדם את פני הסכנה הזאת בפעולה משותפת עם ועדה מיוחדת של הלשכה לענייני פיצויים אישיים במשרד האוצר ועם עורך-הדין האס, שמשדרו ('האס, גליקסמן, רובין') טיפל בחלק ניכר מתביעותיהם של חברי התנועות הקיבוציות. כך הוכן 'תזכיר הקיבוצים' שהופנה למשרדי הפיצויים בגרמניה, ונועד לבאר את מהותו המיוחדת של הקיבוץ הישראלי. במסמך זה הוסבר כי חברי קיבוץ הם אנשים רגילים ולא 'נזירים', גם הם צריכים להתמודד עם בעיות

44. סנטה יוספטל למחבר; לעיל הערה 8.

45. 'י גבע, 'מורשת ההתיישבות העובדת במבחן המדינה', פ' גינוסר (עורך), עיונים בתקומת ישראל, 5 (תשנ"ה), עמ' 298-300; א' רוזנמן, השמשים: רופין ואשכול, ירושלים תשנ"ב, עמ' 217-216; גבתי, מאה שנות התיישבות, עמ' 132-133.

46. מכתב ד"ר י' וייס, מנהל הלשכה לענייני פיצויים אישיים מחו"ל, אל ע' לוינסקי, 'האיחוד', 15 ביולי 1957, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' 16/321; סנטה יוספטל למחבר; דירקטור למחבר.

פרנסה ועם שאלות של ביטחון לעת זקנה, ולכן הם זקוקים וראויים לפיצויים אישיים. כן הוצגה בתזכיר הגדרה ברורה של הכנסת חבר קיבוץ, כבסיס לחישוב הפיצויים התלויים ברמת ההכנסה.⁴⁷

התכתובת המרובה בין משרד האוצר בארץ ומשלחת ישראל בקלן בעניין 'תזכיר הקיבוצים', ובכלל זה מברקים מוצפנים ודואר דיפלומטי, ומעורבותו האישית של ראש המשלחת ד"ר שנער בפרשה, העידו בבירור על המשך הפעילות האפקטיבית של רשת הקשרים בין התנועה הקיבוצית והממסד, שכבר הוכיחה את עצמה בעת הטיפול בקניות מכספי השילומים.

במקביל לטיפול ב'תזכיר הקיבוצים' הוחלט בוועדת הפיצויים של המרכז־החקלאי לשגר נציג של התנועות הקיבוציות למערב־גרמניה כדי להאיר את עיניהם של הגורמים המופקדים על תשלום הפיצויים האישיים בדבר הצורה המשקית והמשפטית המיוחדת של הקיבוץ. אחד הגורמים הללו היה ועידת המדינות של גרמניה הפדרלית, בספטמבר 1957, שנועדה לדון בפיצויים האישיים לכלל אזרחי ישראל.⁴⁸ משימת הייצוג הוטלה על סנטה יוספטל, שהעידה לימים:

אני חושבת שלפני זה ידעו מעט מאוד מה זה קיבוץ. אבל אחרי ששמעו, ואחרי שגם שמעו כמה דווקא מן העלייה הגרמנית נקלטו בקיבוצים, ואני כמוכן סיפרתי על הקיבוץ שלי, שהוא נבנה לגמרי על־ידי העלייה הזאת, זה שכנע אותם שראוי להם לעזור לזה. אני חושבת שהסברנו להם טוב מאוד, כי אחר־כך קיבלנו, וקיבלנו הרבה. באופן יחסי קיבלנו יותר מאנשים בחוץ, כי אנחנו אמרנו ... מזה נעשה מפעל יצרני חשוב ביותר, זה כספים שיעזרו לפתח את הארץ ... באופן יחסי אני חושבת שקיבלנו יותר מאנשים בחוץ, היות ולא בדקו מה מגיע באמת. אני יודעת, כי באופן אישי לא הייתי מקבלת כמעט שום דבר. להורי בגרמניה לא היה בית ולא היה עסק וכסף ודאי שלא היה להם. לא הייתי מקבלת ירושה מן ההורים, אבל קיבלתי בהסכם הכללי.⁴⁹

ואכן, במהרה פסק בית משפט במערב־גרמניה כי קיבוץ הוא קואופרטיב, וחבריו מוסרים לו את רכושם, אך הדבר אינו מונע מהם לקבל פיצויים באורח אישי.⁵⁰

47. Der Kibbutz, יולי 1957, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' / 6/321; פרוטוקול משיבת הוועדה לענייני פיצויים אישיים מגרמניה שלידי המרכז־החקלאי, 18 ביולי 1957, שם; מכתבי 'א' אורת, הלשכה לענייני פיצויים אישיים מחו"ל באוצר, אל ד"ר 'יעקבי וא' בלום, לשכת היועץ המשפטי של משלחת ישראל בקלן, 21 באוגוסט 1957, 26 באוגוסט 1957, שם; תרשומת מפגישת ע' לוינסקי עם א' שנער ואחרים, לעיל, הערה 43; מכתב מ' לניר ו' כוכבא מהמרכז־החקלאי אל צ' דינשטיין באגף מט"ח באוצר, 17 בספטמבר 1957, שם.

48. פרוטוקול משיבת הוועדה לענייני פיצויים אישיים, לעיל, הערה 40.

49. סנטה יוספטל למחבר.

50. דירקטור למחבר.

הדיונים בפיצויים האישיים עמדו עוד תקופה ארוכה בסימן התחושה שהעניין כולו אסור בפרסום. בישיבת מזכירות 'האיחוד' באוגוסט 1958 התריע לוינסקי כי דיון לא זהיר במרכז 'האיחוד' בהעברת כספי הפיצויים מן החבר לקיבוצו עלול לגרום 'להפרעות מצד גורמים לא-יהודיים המתנגדים בדרך-כלל לפיצויים. אנו באמצע הסדר הפיצויים ודיון כזה יכול לערער את האמון ש"האיחוד" זכה לו מצד המוסדות הגרמניים'. במלים אחרות, לוינסקי חשש כי כל פרסום שממנו ישתמע כי הקיבוצים לוחצים על חבריהם להעביר את כספי הפיצויים לקופת הכלל עלול לעורר בגרמניה את הרושם שהכספים אינם ממלאים את ייעודם, כפיצוי לקורבנות הנאצים, ורושם שכזה עלול להביא לעצירת הטיפול בפיצויים.⁵¹ באותה רוח הזכירה סנטה יוספטל למשתתפים בישיבה של מרכז 'האיחוד' בקיבוץ עינת, בספטמבר 1958, כי 'כל העיתונות הישראלית מגיעה גם לגרמניה. כל קבלת הפיצויים לחברי הקיבוצים בגרמניה הייתה כרוכה בוויכוחים קשים על אופי השימוש בכספים ועל ההנאה האישית שיש לחבר מזה או שאין לו. אם הדיונים האלה יתפרסמו בעיתונות - ואני מאוד מצטערת על הפרסומים שהיו - ויגיעו לגרמניה, הם יכולים להזיק לקבלת כספים, כי הגרמנים לא כל כך דואגים לדמות החברה הקבוצתית, הם אומרים שהם משלמים פיצויים אישיים והם אינם בטוחים שהאיש בתור פרט נהנה מזה ואז הם חופשיים מלשלם. לכן אני מבקשת להימנע מפרסום שמביא נזק, שיכול להיות מורגש כבר מחר'.⁵²

הפחד מהפסקה בהעברת הפיצויים בשל הרושם שיעורר המידע מישראל במערב-גרמניה הוסיף ללוות את 'האיחוד' ואת שאר התנועות הקיבוציות גם ב-1959. בניסיון לקדם את פני הרעה יזם לוינסקי דיון מיוחד בשאלת ההתייחסות לידיעות שראו אור בעיתונות הישראלית והמערב-גרמנית בעניין הקיבוצים והפיצויים האישיים. משתתפי הדיון הזה - כל הפעילים הקיבוציים שעסקו בענייני הפיצויים האישיים - החליטו לפעול למניעת פרסומים מזיקים, להכין חומר מתאים לפרסום בגרמניה ולהסביר שם גם את בעיות המימון הקשות של הקיבוצים וגם את השימוש היעיל שעושה המשק הקיבוצי בכספי הפיצויים. זו הייתה התארגנות למגננה ולמתקפה כאחד. אדרבה, דומה היה שניציגי התנועות הקיבוציות לוחמים כדי לאפשר את זרם הפיצויים האישיים

51. ע' לוינסקי, פרוטוקול ישיבת מזכירות 'האיחוד', 17 באוגוסט 1958, דיון בנושא הפיצויים האישיים ודו"ח על ההסדרים בקיבוצים, אא"ה, פרוטוקולים ('האיחוד') 2/4; מזכירות 'האיחוד' הייתה הגוף המנהל של התנועה שהתכנס מדי שבוע. נושאים עקרוניים וענייניים שנויים במחלוקת הועברו לאישור המרכז, שהתכנס אחת למספר שבועות. המועצה, שהתכנסה אחת למספר חודשים, והוועידה, שהתכנסה אחת למספר שנים, נמצאו מעל המזכירות והמרכז, אך עיקר דיוניהם והחלטותיהם היו הצהרתיים ולא ביצועיים.

52. סנטה יוספטל, פרוטוקול ישיבת המרכז הי"ט של 'האיחוד' בעינת, 4-6 בספטמבר 1958, אא"ה, מרכזים/4/עינת-י"ט.

בלהט דומה לזה ששימש בעבר את חלקם במאבק נגד עצם ההסכם עם גרמניה בעניין השילומים.⁵³

המשלחת המשותפת הראשונה של התנועות הקיבוציות

אחת המסקנות של סנטה יוספטל מביקורה בגרמניה באוקטובר 1957 הייתה שראוי לשלוח לגרמניה נציגים נוספים של התנועה הקיבוצית לצורכי הסברה וטיפול מעשי בפיצויים האישיים על 'הפסקת לימודים' ו'אובדן מקצוע'.⁵⁴ לאחר שקיבלה את הסכמת משרדי הפיצויים של המדינות הגרמניות לרעיון הזה, היא העלתה אותו, בינואר 1958, בוועדת הפיצויים של המרכז-החקלאי. הוועדה נענתה ליוזמה ואישרה את נסיעתם של נציגי שלוש התנועות הגדולות: ראובן דירקטור, איש 'האיחוד' (שייצג גם את הקיבוץ-הדתי, את קיבוץ הנוער-הציוני, את המושבים השיתופיים ואת קיבוץ פאג'י); פריץ קוילצקי, איש הקיבוץ-המאוחד; ומאיר נהב, איש הקיבוץ-הארצי. שלושתם פעלו מאז שלהי שנות הארבעים להשבת רכוש יהודי בגרמניה ולהשגת פיצויים אישיים.⁵⁵ דירקטור, הוותיק והמנוסה מבין כל חברי הקיבוצים שעסקו בתחום זה, מונה לראש המשלחת ולנציגה הרשמי כלפי המוסדות הגרמניים, אבל היה בפועל ראשון בין שווים. שלושתם עבדו בתיאום והרבו לסייע זה לזה.

בבואם לברלין התברר להם כי תיקי הפיצויים של חברי הקיבוצים היו עדיין רק בשלב ההתחלתי של הטיפול; משרדי הפיצויים במדינות השונות של מערב-גרמניה טרם החליטו כיצד לחשב הכנסה של חבר קיבוץ ומה המסמכים הדרושים לאישורה של הכנסה כזאת. השלושה החלו לטפל במלוא המרץ ב-200 תיקים של חברי קיבוצים שציידו את המשלחת בייפויי-כוח לטיפול, והגיעו בתוך זמן קצר לתוצאות טובות ממה שהושג עד אז בכל טיפול אישי שהוא.⁵⁶ סוד ההצלחה הזאת היה נעוץ בהסכמי פשרה שהושגו עם משרדי הפיצויים במדינות של מערב-גרמניה והתבססו על תשלום

53. ע' לוינסקי, פרוטוקול ישיבת באי-כוח התנועה הקיבוצית בשטח הפיצויים האישיים מגרמניה, פברואר 1959, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' /17/321.

54. על סוגי התביעות במסגרת הסכמי הפיצויים, ראו לעיל, הערה 36.

55. פרוטוקול ישיבת ועדת הפיצויים של המרכז-החקלאי, 9 בינואר 1958, אא"ה, 2-מ"שק"ג/10/2; מכתב ועדת הפיצויים של הקיבוץ-המאוחד אל ברכה דקל מוועדת החברה, 21 בדצמבר 1957, אא"ה, 2-חברה/55/8; גלעדי, השפעת הפיצויים האישיים מגרמניה בתנועה הקיבוצית, עמ' 10.

56. מכתב סנטה יוספטל אל הסתדרות עורכי-הדין, לעיל, הערה 20; לחומר רב על פעולת שליחי התנועה הקיבוצית בגרמניה, שבו משתקפות אי-הבנות בין ה'קיבוצניקים' ובין הפקידים הגרמניים בשאלת מהות הקיבוץ וזכותו לתבוע פיצויים בשם חבריו, ראו: אא"ה, מזכירות 'האיחוד' /321/

סכומים גלובליים, בלי לבדוק מה בדיוק היה לכל תובע חבר קיבוץ או להוריו. סכומים אלה היו נמוכים, מן הסתם, ממה שהיה אפשר להשיג במשא-ומתן כזה במקרים אחרים. כך ומתן פרטני, וגבוהים ממה שהיה אפשר להשיג במשא-ומתן כזה במקרים אחרים. כך או כך, הם הושגו במהרה ולא לאחר הליך ממושך ומתיש. לא זו בלבד, באותה תקופה לא היה אפשר לקבל יותר מ-40,000 מארק על 'נזקי מקצוע', והדעת נתנה שרק בודדים מבין חברי הקיבוצים יוכלו להגיע לכך; רובם ככולם עלו לארץ בצעירותם ולכן לא היו זכאים לפיצוי גבוה. בפשרה שהשיגה המשלחת נקבע שכל אחד מחברי הקיבוצים התובעים יקבל 36,000 מארק לאלתר. פקידי הפיצויים הגרמנים בירכו על כך משום שעכשיו יכלו להגיע במהירות לסגירת תיקים רבים.⁵⁷

תוך כדי שהותה של המשלחת בגרמניה, וככל שהתברר היקף ההצלחה שלה, זורז גם הטיפול בנושא בארץ. מזכרונות התנועות הקיבוציות תבעו עתה מהקיבוצים להעביר אליהן את כל החומר הזמין בנוגע לתביעות שבטיפול, וכן מידע על כל חומר שהועבר לגרמניה ישירות או באמצעות עורכי-דין, כדי שיהיה אפשר לטפל בתיקים רבים ככל האפשר ולכלול אותם בהסדר הכללי.⁵⁸

המשלחת המשותפת שבה לארץ בסוף אפריל 1958. בדין-וחשבון לוועדת הפיצויים של המרכז-החקלאי, הדגיש ראש המשלחת ראובן דירקטור את שיתוף-הפעולה בין נציגי התנועות השונות, שהוסיף לעמוד בעינו גם בשנים הבאות, חרף הניגודים בין התנועות עצמן. אחר-כך הצטרף דירקטור לתובעי הסודיות וההימנעות מפרסום כדי שלא להזיק למהלכים המתבצעים. הוא וחבריו, אמר, הצליחו להגיע לסיכום עם עורכי-הדין הפרטיים בברלין בקשר להעברת יפויי-הכוח של חברי הקיבוצים לידי המשלחת. כעת היה צריך לפעול בצורה דומה במדינות האחרות של מערב-גרמניה ולדאוג שלא יתגלה בהן 'הרעש' שנוצר סביב העניין בברלין. ישיבת הוועדה תמה בהחלטה על המשך הפעולה המשותפת של התנועות הקיבוציות ועל זירוז המשא-ומתן עם עורכי-הדין על העברת התיקים של חברי הקיבוצים לטיפול תנועתי.⁵⁹

בישיבות נוספות, במוסדות 'האיחוד', דיווח דירקטור ביתר פירוט על הישגיו האישיים: הוא סיים בהצלחה, או עמד לסיים בהצלחה, את הטיפול בקרוב ל-300 תביעות בקשר ל'אובדן מקצוע' או 'הפסקת לימודים'. טיפולו זה התבסס על הסדר כולל של התביעות, והצליח בברלין יותר מאשר במדינות האחרות. כן סיפר כי חברים

57. מכתב סנטה יוספטל אל הסתדרות עורכי-הדין, לעיל, הערה 20; מכתב א' פרנק מוועדת הפיצויים של 'האיחוד' אל קיבוצים ב'איחוד', 20 במרס 1958, שם; סנטה יוספטל למחבר; דירקטור למחבר.

58. מכתב ועדת הפיצויים של הקיבוץ-המאוחד אל הקיבוצים, 15 באפריל 1958, אה"ה, 2-חברה / 55/8.

59. פרוטוקול ישיבת ועדת הפיצויים מחו"ל שליד המרכז-החקלאי, 8 במאי 1958, אה"ה, מזכירות 'האיחוד' / 16/321.

מקיבוץ נצר־סרני ומקיבוצים נוספים פנו ישירות למשלחת בגרמניה, שלא דרך קיבוציהם. היו גם חברי קיבוצים, אמר דירקטור, בעיקר מן התנועות האחרות, שביקשו שלא להתחשב בייפוי־הכוח שנתנו למשלחת. בסיום דבריו ציין דירקטור כי היוזמה בעניין הפיצויים הייתה כל הזמן בידי 'האיחוד' (וכך יהיה, בעצם, גם לאחר מכן). עקיבא לוינסקי תבע באותו מעמד לשחרר את דירקטור מעבודתו בוועדת המשק של 'האיחוד' ולשלוח אותו לתקופה ארוכה לגרמניה, יחד עם בני משפחתו. כן הזכיר את הצורך בהצבת עובד קבוע במשרד הפיצויים של 'האיחוד' בארץ. מרכז ועדת החברה של 'האיחוד' ציין כי יש בידו מידע מועט בלבד על מה שהקיבוצים עושים בכספי הפיצויים האישיים, אבל לבד מכך לא הייתה שום התייחסות לעניין זה.⁶⁰

במאי 1958 עמד אפוא 'האיחוד' בעיצומה של התארגנות יסודית להשגת כספי הפיצויים האישיים בשם של חבריו. ההיבטים האידאולוגיים לא עמדו על הפרק ואפילו ההצעה לשלוח משפחה ישראלית לשבת בגרמניה נראתה כטבעית. ההיבטים החברתיים נזכרו רק במרומז אך היו עתידים לבוא לידי ביטוי לאחר מכן.⁶¹

המשלחת הקיבוצית קבועה בגרמניה

הדרישה לנציגות קיבוצית קבועה במערב־גרמניה, שתקדם באינטנסיביות את עניין הפיצויים האישיים לחברי הקיבוצים, נענתה. הרכבה הראשוני כלל את שלושת חברי המשלחת הראשונה, ובראשה הוצב נציג 'האיחוד' ראובן דירקטור. בסוף 1959 צורף אליה אפרים פרנק, מגבעת־חיים איחוד, שהיה בעל השכלה משפטית גרמנית, ונעשה מכאן ואילך (עד שנות השמונים) ליד־ימינו של דירקטור בגרמניה ובארץ.⁶²

הנציגות החלה לפעול במהלך 1958 בפרנקפורט, ופיתחה מגעים בכתב ובעל־פה עם המוקדים הרלוונטיים בכל רחבי מערב־גרמניה. הדבר התחייב מכך שכל אחת מהמדינות של הרפובליקה הפדרלית הייתה מופקדת על תשלום הפיצויים לתושביה־לשעבר, וכל אחת מהן עשתה זאת באמצעות תקציב משלה ומשרדים משלה. כך נוצרו פערים בין ההישגים במדינות השונות, וגם נפתחו בפני הנציגים הישראלים

60. דו"ח ר' דירקטור וא' פרנק על המשלחת המשותפת בברלין, 13 במאי 1958, שם; פרוטוקול ישיבת מזכירות 'האיחוד', 21 במאי 1958, אא"ה, פרוטוקולים 'האיחוד' /2/4.

61. על ההשפעות החברתיות והאידאולוגיות של השילומים והפיצויים במסגרת 'האיחוד' ראו: O. Boord, 'The Social and Ideological Impact of German Reparations on the Ihud Hakvutzot Ve'Hakibbutzim Movement, 1950-1965', *The Journal of Israeli History*, vol. 18, 2-3 (Summer and Autumn 1997), pp. 211-235

62. סיכום דיון של האחראים על הפיצויים ב'איחוד', 15 בדצמבר 1959, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' /16/321; דירקטור למחבר.

אפשרויות לתמרון בין המדינות הללו ולהפעיל לחצים לקידום העניינים של שולחיהם.⁶³ אחת הבעיות המשותפות לכל הפעילויות במדינות השונות הייתה הצורך לחזור ולהסביר לפקידים הגרמנים את רעיון הקיבוץ על רקע המציאות של המלחמה הקרה ושל החלוקה בין גרמניה-המערבית, הדמוקרטית במשטרה והליברלית-קפיטליסטית בכלכלתה, ובין גרמניה-המזרחית, הדיקטטורה הקומוניסטית. שוב ושוב נאלצו נציגי התנועות הקיבוציות להסביר כי אין קשר בין הקומונה הישראלית ובין הקומוניזם במובנו המקובל, וכן היה עליהם לשוב ולבאר את המהות הכלכלית של הקיבוץ ואת אופי הקשר בין החבר וקיבוצו.⁶⁴

חברי הנציגות הוסיפו לחתור להשגת פשרות רחבות-היקף לאור התקדים שנקבע בברלין, בעזרת יואכים ליפשיץ ועמיתיו לשלטון הסוציאלי-דמוקרטי. המדינות האחרות של הרפובליקה הפדרלית לא ראו את התקדים הזה כמובן מאליו ובכמה מקרים הגיעו הדברים עד כדי הליכים משפטיים בבתי הדין העליונים של המדינות, שהסתיימו בדרך-כלל בנצחונם של הישראלים ובהשגת הסדרי הפשרה הרצויים. הפעילות הממושכת ביותר נדרשה במדינות הדרומיות, וכן במשרדים שטיפלו בזכויותיהם של יוצאי השטחים שנכללו עתה במזרח-גרמניה.

אם בתחילה התמקדה הפעילות בהשגת פיצויים על 'אובדן מקצוע' ו'הפסקת לימודים', הנה במהלך 1959 נפתחה הנציגות לטפל גם בפיצוי על רכוש שנשדד וב'הלוואות שיקום'. גם בשאלת הרכוש צצו עיכובים שנבעו מחיפוש מסמכים ואישורים, וגם בהקשר זה השתדלו נציגי הקיבוצים להגיע להסדרי פשרה גלובליים כדי לקבל כספים במהרה. 'הלוואות השיקום', לעומת זאת, היו עניין חדש לחלוטין (שיתפוס תאוצה לאחר מכן).⁶⁵

אנשי הנציגות היו כולם יוצאי גרמניה, ולו רק משום שעבודתם הצריכה שליטה בשפה הגרמנית והיכרות עם המנטליות של אנשי-שיחם. חלקם אף רכשו השכלה משפטית בגרמניה לפני שעלו לארץ. מלבד זאת, דומה שבחירתם של יוצאי גרמניה לפעילות זו הסתייעה גם בשני תווי-היכר נוספים. ראשית, קבוצה זו של חברי קיבוצים הפגינה בדרך-כלל דבקות באידאולוגיה אך הצמידה לכך מידה רבה של פתיחות, מסוג שלא היה נפוץ בקרב חברי קיבוצים יוצאי מזרח-אירופה. שנית, רוב ה'יקים' בתנועה הקיבוצית שהיו זכאים לפיצויים עלו לארץ לפני המלחמה, וזוועות הנאצים פגעו בהם באופן פחות ישיר מאשר בזכאי פיצויים אחרים. גם משום כך היה להם אפוא קל יותר לפעול בין הגרמנים.⁶⁶

63. סנטה יוספטל למחבר; ע' לוינסקי, פרוטוקול ישיבת מזכירות 'האיחוד', 4 בינואר 1959, אא"ה, פרוטוקולים 'האיחוד' / 2/4.

64. שם, שם.

65. שם, שם; ראו להלן, הערה 102.

66. עניין ההבדלים בין יוצאי גרמניה ויוצאי מזרח-אירופה מופיע גם בספרות הקיבוץ. ראו: מ'

אבל הייתה זו, כמובן, קלות יחסית בלבד. אכן, הם הגיעו למקום שלא היה זר לגמרי מבחינתם, הם יכלו (וגם הצליחו) ליצור קשרים חברתיים, ונהנו מתנאים חומריים טובים בהרבה מן המקובל בקיבוצים באותם ימים (לרבות רכב צמוד וטילולים באירופה).⁶⁷ ועדיין הייתה זו שהות בגרמניה - ארץ שאותה עזבו כנערים או כבוגרים צעירים עשרים שנה ויותר לפני כן, ואשר הייתה זרועה עכשיו בחורבותיהן של קהילות יהודיות מוכרות ובהרבה תזכורות אחרות לפשעי הנאציזם. דירקטור, שיצא בראשונה בגפו, ללא בני משפחתו, הגיע, למשל, בשלב מסוים לידי כך שביקש להחליפו מיד - גם בשל הניתוק מן המשפחה ומהארץ וגם בשל תחושת אי-הנחת בגרמניה. שולחיו סירבו להיענות לו מכיוון שלא יכלו לוותר על פעילותו, ושלחו אליו את המשפחה, אחת לשנה לכמה חודשים.⁶⁸

הנציגות פעלה בידעת משרד האוצר וביחסים הדוקים עמו, ואף קיבלה עזרה מסוימת ממשלחת הקניות בקלן, אך הייתה, למעשה, גוף פרטי, כמו גופים אחרים שעסקו בפיצויים האישיים, ופעלה לפי האינטרסים המיוחדים של שולחיה. דפוס פעולה זה היה אופייני לתנועות הקיבוציות בכלל ול'איחוד' בפרט גם בהקשרים אחרים, על רקע היחסים המורכבים בינן ובין המדינה; הן ניסו לשמור על עצמאותן, ככל האפשר, ולקבל בה בעת את מלוא הסיוע ממוסדות ממלכתיים בלי להכיר במלוא סמכותם. כתוצאה מכך החלו היחסים של הנציגות עם משלחת הקניות בקלן בסדרה של עימותים. בסופו של דבר נאלץ א' בלום, מלשכת היועץ המשפטי של משלחת הקניות, להכחיש בתוקף את ההאשמות שהופנו כלפיו כאילו נהג בחוסר-אהדה בדירקטור ובחבריו לנציגות. במכתבו ללוינסקי קבל בלום כי פגש את חברי הנציגות הקיבוצית בבואם, אך מאז לא היה לו כל קשר עמם ולכן אינו מבין על מה מסתמך דירקטור בתלונותיו. 'דומני כי לך ולסנטה ידוע היטב', הוסיף בלום, 'כי השתדלתי לפי מיטב יכולתי לקדם את עניין הקיבוצים ואהיה מוכן בעתיד להושיט למר דירקטור ולחבריו כל עזרה שהם מבקשים, בתנאי מוסכם בינינו שאין אנו יכולים מטעם המשלחת

פוליטי, גדרות המלך, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 100-108; ע' עוז, מנוחה נכונה, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 231, 234, 237-249; שאלת השתלבות יוצאי גרמניה ב'איחוד' לא נחקרה בצורה שיטתית, אך אפשר לגזור מספר מסקנות ממאמר העוסק בהשתלבותם בקיבוץ-המאוחד, שרוב קיבוצי 'האיחוד' לעתיד היו כלולים בו בתקופה הנידונה במאמר. ראו: א' קידר, 'העלייה הגרמנית כאופוזיציה א-פוליטית בקיבוץ המאוחד בימי העלייה החמישית', קתדרה, 16 (תמוז תש"ס), עמ' 133-152; התייחסות לאופיים המיוחד של חברי קיבוץ עולי גרמניה מופיעה בספרו של אחד ממייסדי קיבוץ גלעד ('האיחוד'), שהוא עצמו מיוצאי גרמניה, ראו: ש' אראל, ה'יקים': תמישים שנות עליית דוברי גרמנית, ירושלים תשל"ו, עמ' 108.

67. מכתב מ' קופל אל ב' יודקובסקי, 16 באוקטובר 1962, אה"ה, 2-משק-ג/10/3; מכתב פ' קוילצקי ומ' קופל אל ב' יודקובסקי ו' זק, 10 ביוני 1961, שם, תיק 2.

68. דירקטור למחבר.

להתערב במו"מ המתנהל בדבר פשרה כללית בתביעות החבריים.⁶⁹ דירקטור עצמו ציפה, ככל הנראה, שמשלחת הקניות תסייע לו. סיוע שכזה היה עלול לפגוע במעמדה הרשמי, אך סירובה המנומס התפרש בעיניו כפגיעה מכוונת.

מעמדה המעורפל משהו של הנציגות הקיבוצית בתחילת פעולתה עורר בעיות אמון ואי-הבנות לא רק עם המשלחת הישראלית בקלן, אלא גם עם פקידי השלטונות בגרמניה. אלה לא ידעו כיצד להתייחס לאנשים שתבעו את הזכות לטפל בענייני הפיצויים של אלפי אזרחים ישראלים חרף העובדה שלא היו בעלי מעמד מוכר כנציגי המדינה או כעורכי-דין. כך קרה שאנשי הנציגות נאלצו להתייצב מול שאלות קשות בנוגע לפעולותיהם הכספיות ולקשריהם עם עורכי-דין מקומיים, וחשו לא אחת כמעט כנאשמים. בסופו של דבר נקראו ראשי התנועות הקיבוציות בארץ לטפל בעניין והצליחו, בזכות קשריהם במשרדי הממשלה, ליישר את ההדורים בשני המישורים, הן עם המשלחת הישראלית והן עם שלטונות גרמניה.⁷⁰ על כל פנים, מעמדה המעורפל של הנציגות הקיבוצית נותר בעינו, וגם משום כך ראה לוינסקי לנכון להדגיש כי 'כל פעולותינו נעשות בפיקוח האוצר, כל הספרים שלנו בבנקים בגרמניה פתוחים לעיני האוצר ועלי-ידי זה זכינו בפרמיות'.⁷¹

פרק זה של קשר צמוד עם המנגנון הממשלתי התנהל בניצוחם של לוינסקי וסנטה יוספטל והיה המשך ישיר לקשרים שפיתחו י' גוריון וחבריו בראשית שנות החמישים ולסיוע של משרד האוצר בניסוח 'תזכיר הקיבוצים' ובהפצתו במערב-גרמניה.⁷² דומה שהיה בכך כדי להפריך את הטענות שהעלו אישים מרכזיים ב'איחוד' במהלך שנות החמישים על התנכרות מפא"י בפרט, ומוסדות המדינה ככלל, לצרכים של תנועתם.⁷³ אדרבה, במרס 1959 ניתן לנציגות הקיבוצית אישור מיוחד מטעם הלשכה לענייני פיצויים אישיים מחו"ל במשרד האוצר לטפל גם בבעיות הנובעות מתביעות חבריים

69. מכתב א' בלום ממשלחת ישראל בקלן אל ע' לוינסקי, 9 ביוני 1958, אה"ה, מזכירות 'האיחוד' 16/321/.

70. הבעיות שעלו סביב הקשר עם משלחת ישראל בקלן ועם שלטונות גרמניה נידונות במסמכים רבים, ולמרות ההסדרים שהושגו הן צצו ועלו גם בתקופה מאוחרת יותר. ראו: פרוטוקול משיבת הוועדה לענייני פיצויים אישיים מגרמניה שליד המרכז-החקלאי, לעיל, הערה 48; מכתב י' זק אל א' בלום, לשכת היועץ המשפטי בחברת-השילומים בקלן, 1 באוקטובר 1958; אה"ה, 2-משק-ג/10/2; מכתב א' בלום, לשכת היועץ המשפטי בחברת-השילומים בקלן, אל סנטה יוספטל, 2 באוקטובר 1958, שם; מכתב פ' קוילצקי לי' זק, 20 באפריל 1961, שם; מכתב פ' קוילצקי אל ב' יודקובסקי, 9 במאי 1962, שם, תיק 3.

71. ע' לוינסקי, לעיל, הערה 63.

72. מסמכים רבים המעידים על הקשר בין ממסד הפיצויים ב'איחוד' ומוסדות המדינה נמצאים בתיק: מסמכים בעניין הפיצויים האישיים מהשנים 1957-1960, אה"ה, מזכירות 'האיחוד' 16/321/.

73. ז' שפר, פרוטוקול הוועדה השלישית של 'איחוד הקיבוצים והקבוצות': תל-יוסף, 16-19 באוקטובר 1957, ניב-הקבוצה, ז, א 25 (פברואר, 1958), עמ' 131-134.

שעזבו את קיבוציהם (ככל הנראה, כאלה שעזבו לאחר שהנציגות כבר החלה לטפל בעניינם).⁷⁴

במקביל התחזקו המוניטין של נציגי הקיבוצים במשרדי הפיצויים בגרמניה והדבר התבטא, בין השאר, בהסמכתם של עובדי המחלקות לפיצויים בארץ להעניק אישורים שונים בקשר לתביעות, כאילו היו נוטריונים או פקידי ממשלה.⁷⁵ צעד זה בלט במיוחד על רקע אי-האמון שרחשו משרדי הפיצויים בגרמניה כלפי נציגים אחרים של מבקשי פיצויים מישראל ומארצות אחרות.⁷⁶ בסופו של דבר, בראשית 1959, יכול היה לוינסקי לדווח למזכירות 'האיחוד' כי 'הגענו ליחסים בלתי רגילים עם הממשלה הגרמנית ועם משלחתנו בקלן'.⁷⁷

עזרתם של אנשי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית, שהועילה כל-כך בשלב הראשון של הטיפול בפיצויים לחברי קיבוצים, נמשכה גם בשלב זה ואף התרחבה והסתעפה. במיוחד בלט בהקשר זה ואלטר הסלכך (Hesselbach), שעמד מאז 1958 בראש הבנק למשק שיתופי (Bank für Gemeinwirtschaft, ובקיצור BFG) של פדרציית האיגודים המקצועיים (DGB), וחלש ממרכז הבנק הזה בפרנקפורט על 58 סניפים ברחבי מערב-גרמניה. הסלכך היה מקורב ליהודים כבר בנעוריו, כחבר תנועת הנוער הסוציאליסטי בפרנקפורט, וקיים קשרים עם פרץ (פריץ) נפתלי, שנמנה עם בכירי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית ועם ראשי תנועת העבודה הציונית בגרמניה (והיה לימים מראשי מפא"י ושר בממשלת ישראל). לאחר מלחמת העולם השנייה ראה חובה לעצמו לתקן מקצת מן העוול שנעשה ליהודים באמצעות סיוע מרבי לתנועת הפועלים בישראל והפעיל לצורך זה את הבנק שלו, שהיה לאחד המוסדות הכלכליים החשובים ביותר במערב-גרמניה. 'בעלי-הבית' של הסלכך, ראשי פדרציית האיגודים המקצועיים, שהיו מקורבים להסתדרות הכללית, תמכו בגישתו זו. איש-שיחו העיקרי של הסלכך בארץ היה עקיבא לוינסקי. שניהם נפגשו לראשונה ב-1960, בעת ביקורו של הסלכך בארץ, וכנראה ביוזמתו של ראובן דירקטור, שיצר כבר לפני כן קשר ראשוני עם הבנק למשק שיתופי בגרמניה. מגעיהם ההדוקים של הסלכך ולוינסקי נמשכו גם כשלונינסקי נעשה לחבר הנהלת בנק הפועלים והועילו מאוד לתנועות הקיבוציות בתחומים רבים.⁷⁸

74. מכתב 'א' אורת מהלשכה לענייני פיצויים אישיים מחו"ל אל היועץ המשפטי של משלחת ישראל בקלן, 27 במרס 1959, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' /16/321.

75. צ' לוי, 'על הפיצויים מגרמניה', עלון קיבוץ בית-השיטה, 9 באוקטובר 1970, [להלן: לוי, 'הפיצויים'].

76. לעיל, הערה 18.

77. ע' לוינסקי, לעיל, הערה 63.

78. דירקטור למחבר; שפיר, יד מושטת: הסוציאל-דמוקרטים הגרמנים ויחסם ליהודים ולישראל 1945-1967, עמ' 153-155 (שפיר מתבסס גם על ראיונות עם עקיבא לוינסקי, משה הס ואשר

מעבר לסיפורים האישיים של סוציאלי-דמוקרטים כדוגמת ליפשיץ והסלבך פעלה העובדה שהקבוצה נראה בעיני הגרמנים כחלק מדימוי ישראלי שהלך והתגבש בשנות החמישים ובראשית שנות השישים. היה זה תיאור מיופה של יהודי חדש, היושב הרחק במזרח-התיכון, '... הקיבוצניק המפשיל שרווליו כדי להפריח את השממה, וסופו שהוא נופל שדוד בעימות עקוב מדם עם הערבים'.⁷⁹ הדימוי החדש חיזק את התומכים בקיבוץ, גם אם לא הסכימו עם מדיניותה של ישראל, ואפשר להם לחוש שבעזרה לשליחי הקיבוצים הם תורמים לעיצוב עולם טוב יותר. לבד מכך, הניסוי הסוציאליסטי של הקיבוצים ושאר צורות ההתיישבות השיתופיות בישראל קסם לסוציאליסטים גרמנים צעירים כאתגר וחלופה לאידאולוגיה האפורה של תנועתם, שבאותה תקופה כבר החלה לנטוש כמה מן העקרונות המסורתיים של הסוציאלי-דמוקרטיה הגרמנית.⁸⁰

הנציגות הקיבוצית ישבה דרך קבע במערב-גרמניה עד 1962. אחר-כך הוחלפה פעילותה בביקורים תקופתיים של שליחי התנועות הקיבוציות, ארבע עד חמש פעמים בשנה, בכל פעם למספר שבועות. בין הנסיעות התנהלה תכתובת עם הגורמים השונים בגרמניה. במקביל לכל אלה הוסיף לפעול בפרנקפורט משרד קטן ובו עובדת מקומית קבועה שניהלה את הטיפול השוטף בפיצויים. המבקרים מישראל נהגו לגור במשרד עצמו, 'בתנאי מצוקה', כהגדרתם, אולי בשל אי-רצון לבזבז כספי ציבור, ואולי בשל אי-רצון מופגן ל'הנאה' בגרמניה.⁸¹

פעולות מחלקת הפיצויים בארץ

מחלקת הפיצויים של 'האיחוד' החלה לפעול בארץ בסוף 1957 בהדרגה ולא באופן מסודר ופורמלי, ובמקביל לפעילות בגרמניה. יוזם הקמתה של המחלקה היה עקיבא לוינסקי, שהציב בראשה את ראובן דירקטור, חברו לקיבוץ מעין-צבי, לאור נסיונו הכלכלי ופעילותו בגרמניה. מיד אחר-כך נפתחו מחלקות דומות של הקיבוץ-המאוחד ושל הקיבוץ-הארצי.

79. בן-נתן; שפיר, 'יחס המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית הגרמנית לישראל', מ' צימרמן וע' היילברונר (עורכים), 'יחסים 'נורמליים': יחסי ישראל גרמניה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 135-137.
80. פ' שטרן, 'גרמניה בשנות השישים: מודרניזציה בדימוי של היהודי וקונסנזוס פילושמי', שם, עמ' 51, 55.
81. שפיר, 'יחס המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית הגרמנית לישראל', מ' צימרמן וע' היילברונר (עורכים), 'יחסים 'נורמליים': יחסי ישראל גרמניה, ירושלים, עמ' 137, 140.
82. דירקטור למחבר; דו"ח מבקר 'האיחוד' על מחלקת הפיצויים, אוקטובר 1980, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' /3/1288.

עובדי המחלקה היו חברי הנציגות במערב-גרמניה - כל אימת ששהו בארץ - וכן עובדים נוספים שפעלו בקביעות בארץ. בדומה לשליחי המחלקה בחו"ל, גם כל עובדי המחלקה בארץ היו יוצאי גרמניה. הדבר התחייב, בעצם, מן הצורך בידיעת גרמנית כדי עיון במסמכים משפטיים ובניסיון בעניין הפיצויים - שתי דרישות שהביאו באורח טבעי לחיפוש עובדים בקיבוצים שרבים מחבריהם היו יוצאי גרמניה. רוב העובדים התמידו בפעילותם במחלקה שנים רבות, בניגוד לכללי הרוטציה שהיו נהוגים בתנועות הקיבוציות, בשל הקושי למצוא בקיבוצים תחליף נאות לנסיונם המצטבר.⁸²

בסוף 1959 כבר עבדה המחלקה לפיצויים של 'האיחוד' בצורה מסודרת ושיטתית, ותוך קיום קשר ישיר ורצוף עם שליחיה בגרמניה, דירקטור ופרנק. עובדי המחלקה הרבו לבקר בקיבוצים לצורך מפקד כללי של מקבלי הפיצויים, להסברים על הדרך להגשת תביעות, ולקביעת סידורים טכניים לקידום השגת הפיצויים.⁸³ על החשיבות הרבה שיוחסה למחלקה כמקור למימון של התנועה והקיבוצים הבודדים תעיד, בין השאר, העובדה שהאחריות להפעלתה הייתה מוטלת גם על מנהל המחלקה לכלכלה של 'האיחוד' וגם על מנהל קרן-האיחוד.⁸⁴

הכספים שהושגו בגרמניה הועברו, בניכוי עמלה, דרך חשבונות בנקאיים בגרמניה, היישר לחשבונות הבנקאיים של הקיבוצים בארץ. הכספים הללו אמנם ניתנו על שם חברי הקיבוצים, אבל אלה חתמו על יפויי-כוח שאפשרו את הסידור האמור.⁸⁵ האוצר לא התערב בנוהל הזה כל זמן שהמארגים הגרמניים הומרו במטבע ישראלי. לעומת זאת התעוררו בעיות בעקבות נסיונות להפקיד פיצויים אישיים במארגים בחשבונות מטבע זר (פמ"ז) של קיבוצים. פעולה כזאת הייתה מותרת לפי החוק רק בין בני משפחה, כחלק ממכלול של הוראות ותקנות שנועדו לאפשר לאוצר לקבל את המקסימום מן הפיצויים מגרמניה. ההעברה מחבר לקיבוצו נתפסה אפוא כעברה על חוקי המטבע, ופקידי האוצר ניסו לפעול בהתאם לכך ולחסום את דרכם של ה'עבריינים'. אבל במהרה הושגה בין האוצר ובין התנועה הקיבוצית הבנה שהביאה להתעלמות מן

82. שם, שם; ר' דירקטור אל הפעילים בנושא הפיצויים האישיים מגרמניה, 19 במרס 1983, אה"ה 2/10/15; לוי, 'הפיצויים'; סנטה יוספטל למחבר.

83. מכתב ע' לוינסקי אל י' כספי ואחרים, 18 בנובמבר 1959, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' /16/321; סיכום דיון, לעיל, הערה 62.

84. דו"ח מבקר 'האיחוד', לעיל, הערה 81.

85. מכתב קרן הקיבוץ-המאוחד אל אגף מט"ח במשרד האוצר, 15 במאי 1960, אה"ה, 2-משק-ג' 2/10; מכתב קרן הקיבוץ-המאוחד אל בנק פויכטוונגר, 14 בנובמבר 1960, שם; מכתב י' זק אל אגף מט"ח במשרד האוצר, 20 בינואר 1966, שם; מכתב פ' קוילצקי אל י' זק, 21 בינואר 1966, Bank fuer Gemeinwirtschaft, שם; מכתב מ' הלפרין, מנהל המחלקה לחשבונות ולדיווח במשרד האוצר, אגף מט"ח, אל י' זק, 1 בפברואר 1966, שם.

התקנות והכשירה בפועל את ההפקדות בחשבונות הפמ"ז האמורים. כפי שקרה בעת הטיפול בקבלת הפיצויים בגרמניה, קשיים שנבעו מן הפער בין עקרונות הקיבוץ וחוקי המדינה נפתרו באמצעות מגעים אישיים והבנות לא-פורמליות. מובן שבעיה כזו התעוררה רק בקיבוצים שמצבם הכספי אפשר להם לשמור חלק מן הכספים ולא להשתמש בהם מיד.⁸⁶

כספי העמלות הופקדו בחשבון של מחלקת הפיצויים בסניף פרנקפורט של בנק האיגודים המקצועיים בגרמניה (B.F.G), והועברו לארץ מדי פעם על-פי הוראות מאנשי הכספים של 'האיחוד', ובהתאמה עם שער החליפין של המארק בישראל ועם שער הריבית בחשבונות פמ"ז. בדרך-כלל היה בכך כדי להגדיל את ההכנסות של 'האיחוד' מן הפעילות בעסקי הפיצויים.⁸⁷

המחלקה טיפלה גם בתביעות של חברי הקיבוץ-הדתי, קיבוצי פאג"י, קיבוצי הנוער-הציוני, המושבים השיתופיים, וכן בתביעות של חברים במושבי עובדים. תנועות אלו העדיפו להשתמש בניסיון ובקשרים של המחלקה ולהימנע מההוצאות הגדולות שהיו כרוכות בהחזקת מחלקות משלהן. הדעת נותנת שהן פנו בעניין זה ל'איחוד' בשל הפלורליזם והפתיחות שלו יחסית לשני הזרמים הקיבוציים הגדולים האחרים.⁸⁸ בהמשך לכך הוחל בטיפול בתביעות של אנשים פרטיים, קרובים של חברי קיבוצים, ומאוחר יותר גם בתביעות של אנשים שלא היו קשורים בכלל לתנועה הקיבוצית. שכר הטרחה שנגבה מאנשים פרטיים נע בין 10% ל-15% מ-60 הרכיבים החודשיות הראשונות. הקיבוצים חויבו בתשלום 12%. היה זה שכר טרחה סביר ביחס למה שגבו עורכי-דין פרטיים ובהתחשב בטיב הטיפול. הוכחה ברורה לכך ניתנה בעובדה שרבים העבירו את הטיפול בעניינם מאור"ז למחלקת הפיצויים אף-על-פי ששכר הטרחה שגבתה אור"ז לא היה גבוה מ-12%. שכר הטרחה המצטבר הגיע ב-1980 ליותר מ-40 מיליון לירות בערכי אותה תקופה. סכום זה, בניכוי ההוצאות של מחלקת הפיצויים, הופקד בקרן-האיחוד ושימש לתמיכה בקיבוצים נזקקים.⁸⁹

מחלקת הפיצויים של 'האיחוד' פעלה גם בעניין שכר הטרחה של עורכי-דין פרטיים, שהתגלה לעתים קרובות כגבוה מאוד. כבר ב-1958 הנחה א' פרנק את הקיבוצים, שנציגות התנועות בגרמניה טיפלה בתיקים שפתחו, להודיע לעורכי-הדין שלהם

86. 'הופקעה זכותם של חברי קיבוץ להעביר זכויות פיצויים לקיבוץ', למרחב, 19 באוגוסט 1960, עמ' 1; ראיון עם יעקב זק, מנהל קרן הקיבוץ-המאוחד בתקופת קבלת הפיצויים, אפעל, 6 באוגוסט 1996 [להלן: זק ומחבר]; על הניצול הציני של נאמנותם לחוק ושמרנותם של זכאי הפיצויים מבין יוצאי גרמניה, עליידי הבנקים והממשלה בישראל, ראו: א"ל געתון, 'הפיצויים מגרמניה ו"פצצת הזמן"', רבעון לבנקאות, יז, 66 (ינואר 1978), עמ' 67-71.

87. דו"ח מבקר 'האיחוד', לעיל, הערה 81.

88. שם, שם.

89. שם, שם; ר' דירקטור, פרוטוקול ישיבת מזכירות 'האיחוד', 21 במאי 1958, לעיל, הערה 60; ע' לוינסקי, לעיל, הערה 63; סנטה יוספטל למחבר; דירקטור למחבר.

בישראל על הפחתה גדולה בשכר הטרחה שלהם - עד כדי 10% ממה שהיו מקבלים אילו סיימו את הטיפול בעצמם. ההצדקה לכך הייתה נעוצה בהסדרים שהשיג ראובן דירקטור לתשלום מידי גבוה על 'אובדן מקצוע'; עורכי־הדין האמורים לא היו מסוגלים להביא לשום תשלום אלא לאחר שנתיים-שלוש. דירקטור גם הביא לכך שאור"ו הסתפקה בשכר טרחה מופחת (800 מארק), ועורכי־הדין הגרמנים נאלצו ללכת בעקבותיה. הורדת העמלות של עורכי־הדין הפרטיים הועילה בפני עצמה לקידום התביעות של הקיבוצים. על רקע זה כתבה סנטה יוספטל להסתדרות עורכי־הדין בישראל: 'נרמז לי על־ידי הסנטור ליפשיץ מברלין, הממונה על משרד הפיצויים, שהוא היה רוצה לעשות מאמץ מיוחד למען התנועה הקיבוצית, אבל בתנאי שהכספים ישמשו באמת את מטרת הפיתוח של הקיבוצים ולא יישארו סכומים גדולים "בצדי הדרך". היות וממילא יש תופעות שליליות רבות בשטח זה של טיפול בפיצויים, היה רצוי להדגיש שכאן אין שמץ של ספק שהכספים ישמשו את המטרה שלמענה יינתנו'.⁹⁰ תחום נוסף שהעסיק את עובדי מחלקת הפיצויים של 'האיחוד' היה זה של 'רופאי האמון', שהוסמכו מטעם שלטונות גרמניה וישראל לבדוק תובעי פיצויים בשל 'נזקי בריאות'. מיעוט מספרם של רופאים אלה גרם לסחבת קשה, ולוינסקי ביקש לתקן את המעוות. הוא הציע למחלקת הפיצויים ב'איחוד' לפנות באמצעות אריה זמיר, ממחלקת הפיצויים של הקיבוץ-הארצי, לשר הבריאות ישראל ברזילי, איש מפ"ם, כדי שזה ימנה מספר רופאים המתגוררים בהתיישבות העובדת כ'רופאים נאמנים בעניין זה. ... הנחוץ הוא 3-4 רופאים נאמנים ממוצא גרמני, אשר ביניהם יימצאו כירורג ופסיכיאטר'. לוינסקי אף קבע כי 'לאחר שיוסדר הדבר נצטרך להבטיח על־ידי החבר ראובן [דירקטור], כי התיקים אשר יישלחו על־ידי השלטונות הגרמניים ארצה יסומנו בסימון מיוחד על מנת שיגיעו ישירות וללא עיכובים לידי הרופאים הנאמנים הנ"ל'.⁹¹ בהמשך לכך איתרה מחלקת הפיצויים רופא מתאים והמליצה עליו בפני הלשכה לענייני פיצויים אישיים מגרמניה במשרד האוצר.⁹²

המחלקה הייתה חלק בלתי נפרד מן הממסד של 'האיחוד' ונאמנותם של עובדיה הייתה שמורה בראש ובראשונה לתנועה ולא לחברים הזכאים לפיצויים. למעשה הפכה פעולת המחלקה לחלק מהניסיון של המערכת המרכזית לשלוט בהסדרי הפיצויים, הן על־ידי ביקורת ודרישה למידע והן על־ידי עזרה לפעולות ביישובים.⁹³ עדותה של סנטה יוספטל מבהירה עמדה זו:

90. מכתב סנטה יוספטל אל הסתדרות עורכי־הדין, לעיל, הערה 20.

91. מכתב ע' לוינסקי אל י' כספי, 2 באוגוסט 1959, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' 16/321.

92. מכתב י' כספי מוועדת הפיצויים של 'האיחוד' אל י' אורתר בלשכה לענייני פיצויים אישיים, 27 בספטמבר 1959, ש.מ.

93. למסמכים רבים המעידים על הפעילות של מוסדות 'האיחוד' בענייני הפיצויים והניסיון לכוון את הקיבוצים, ראו: לעיל, הערה 72.

החלטנו לטפל בזה, כי חשבנו שהרבה כסף הולך לאיבוד ולא יגיע לקיבוצים, בגלל זה שאין בזה טיפול כולל מרכזי. כי אלה שהתחילו לטפל באופן אישי, קודם כל לא כל-כך ידענו מה התוצאות של הטיפול. כשהיה הטיפול המרכזי, אז ידעו על כל גרוש שנכנס. זה היה גם הרבה יותר קל לשכנע את מזכירות הקיבוצים, שגם הם לא רצו להיכנס לביורורים פרטיים עם כל אחד מן החברים ... יש מחלקה שמטפלת, היא תוציא את המקסימום שאפשר להוציא, היא תמסור לכם כמה כל אחד מן החברים קיבל ויקבל, ועל סמך זה אתם יכולים להסדיר את העניינים בבית.⁹⁴

דברי מבקר 'האיחוד', שסיכם 22 שנות פעולה של המחלקה, משלימים את התמונה: 'מחלקת הפיצויים עזרה על-ידי ריכוז מקסימלי של תביעות חברי התנועה במניעת עיוותים חברתיים ברחבי התנועה'. כלומר, המחלקה שימשה לא רק כזרוע ביצועית טכנית אלא גם, ואולי בעיקר, כמכשיר לשליטה בחברים בניסיון למנוע התפתחות רכוש פרטי ופגיעה בכללים הקיבוציים היסודיים, כפי שהנהגת התנועה הבינה אותם.⁹⁵ בניסיון להשיג מטרות אלו לחצו עובדי מחלקת הפיצויים על חברי קיבוצים לחתום על ייפוי-כוח המסמיכים את המחלקה לייצגם. כל חתימה כזאת נתפסה כהישג תנועתי חברתי מן המעלה הראשונה. עיקר הקושי היה נעוץ בשכנוע של חברי קיבוצים לנתק את הקשר עם עורכי-דין בארץ ובגרמניה שטיפלו בתביעותיהם בטרם החל הטיפול התנועתי המרוכז. חברים אלו גם לא ששו תמיד להפקיד את זכויותיהם בידי גוף תנועתי, ולוותר בכך לחלוטין על האפשרות ליהנות מן הכספים כרצונם. בלחץ התנועתי הכבד שהופעל עליהם נכרך גם איום ששליחי התנועה לא יטפלו בשום עניין מענייניהם.⁹⁶ במקרים מסוימים הרחיקו עובדי המחלקה אף מעבר לכך, והדבר בלט במיוחד במקרה של קיבוץ נצר-סרני. נכונותם של חברי הקיבוץ הזה להעביר את כספי הפיצויים והרנטות לקופה המשותפת הייתה חלקית מאוד, ורבים מהם העלימו את הכספים שקיבלו. בשנים 1966-1969 פעלה מזכירות הקיבוץ לאיתור מעלימי רנטות, וביקשה אנב כך את עזרתם של עובדי מחלקת הפיצויים. אלה נענו לבקשה והעבירו למזכירות נצר-סרני מידע חסוי על תביעות פיצויים של חברי הקיבוץ, שהגיע אליהם בזכות קשרי עבודה עם לשכת הפיצויים של האוצר. כך התגלו תשעה

94. סנטה יוספטל למחבר.

95. דו"ח מבקר 'האיחוד', לעיל, הערה 81.

96. מכתב י' וו' מעין-חרוד 'איחוד' למזכירות 'האיחוד', 'ניתוק הקשר עם עורכי-דין בגרמניה', 13 באפריל 1958, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' 16/321; מכתב א' פרנק מוועדת הפיצויים אל י' נ' מעין-חרוד 'איחוד', 'נושא ייפוי-הכוח החסר', 4 בינואר 1958, שם; מכתב ש' דורון מוועדת החברה של 'האיחוד' אל מזכירות קיבוץ נצר-סרני, 13 במאי 1965, 28 במאי 1965, 18 ביולי 1965, 6 בספטמבר 1965, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' 8/520.

'מעלימים', שהוקעו בפני הציבור ונדרשו בפומבי להסתגל לכללי הקיבוץ.⁹⁷ במקרים אחרים ניצלו עובדי המחלקה את היחסים הטובים שהתפתחו בינם ובין פקידי הפיצויים בגרמניה והניעו את אלה להסגיר חברי קיבוצים שניסו לטפל בעניינם שלא באמצעות הטיפול הקיבוצי המרוכז.⁹⁸

במרצת הזמן חלו שינויים רבים בתחומי פעולתה של מחלקת הפיצויים. מאז אמצע שנות השבעים התמקדה המחלקה בענייני הביטוח הסוציאלי, ושאר העניינים היוו רק כ-10% מפעילותה.⁹⁹ ב-1980 טיפלה המחלקה ב-3,500 תיקים בקירוב, אך רבים מהם לא הצריכו אלא הנפקת אישורים שנתיים על כך שהמטופלים עודם בחיים. בתקופה זו נמנו רק 30% מן המטופלים עם חברי הקיבוצים, והתחזית ל-1990 דיברה על ירידת השיעור הזה ל-25% בלבד.

תוך כדי כך צצה בעיה חדשה: היעדר מחליפים מתאימים לפעילי המחלקה שהזדקנו. דוברי גרמנית, בעלי השכלה משפטית מסוימת ובעלי נכונות להתמיד זמן רב בעבודה מסוג זה שוב לא היו בנמצא. דומה שגם רוח הזמן עשתה את שלה; מספרם של חברי הקיבוצים הנכונים להקדיש את כישוריהם הכלכליים והארגוניים לטובתה של כלל התנועה הלך ופחת בקצב מואץ. כך קרה שאותם חברים שהחלו בפעולה בשנות החמישים המשיכו בה גם בשנות השמונים, הרבה לאחר גיל הפרישה, וחלקם אף לאחר שהגיעו לגבורות. כך או כך, בראשית שנות ה-80 אוחדה מחלקת הפיצויים של 'האיחוד' עם זו של הקיבוץ-המאוחד במסגרת הקמתה של התנועה הקיבוצית המאוחדת (תק"ם).¹⁰⁰

הלוואות והלוואות-שיקום

הפעולה המרוכזת של 'האיחוד' להשגת כספי הפיצויים האישיים יצרה אפשרויות להישגים כלכליים נוספים. כך קרה, למשל, ב-1959 כאשר קרן-האיחוד נדרשה לפרוע הלוואות גדולות שקיבלה ממשרד האוצר וממקורות בחו"ל. ראשי הקרן פנו עתה לבנקים השווייציים והגרמניים שטיפלו בכספי הפיצויים של חברי הקיבוצים וביקשו מהם אשראי נוח על יסוד הטיפול הזה, והבנקים האלה אכן נענו לבקשה. הייתה זו הפעם הראשונה שקרן-האיחוד קיבלה הלוואות גדולות ממוסדות בנקאיים לא-יהודיים.¹⁰¹

97. ג"מ קרסל, 'מכל אחד לפי יכולתו...': ריבוד מול שוויון בקיבוץ, תל-אביב 1974, עמ' 176-177.

98. גלעד, השפעת הפיצויים האישיים מגרמניה בתנועה הקיבוצית, עמ' 11.

99. דו"ח מבקר 'האיחוד', לעיל, הערה 81.

100. שם, שם.

101. ע' לוינסקי, לעיל, הערה 63.

הדוגמה העיקרית למימוש הפוטנציאל של הפעולה הקיבוצית המרוכזת ושל היכולת למקד מאמץ נמצאה בהלוואות-השיקום. הלוואות אלו ניתנו לזכאים לפיצויים אישיים שיכלו להוכיח כי יסתייעו בהן לשיקומם, בתנאים נוחים מאוד: ל-12 שנים בריבית בת 3%, ותוך פטור מריבית ומהחזר בשנתיים הראשונות.¹⁰² שלא במפתיע, הלוואות-השיקום קסמו לקיבוצים, ונציגיהם נדרשו לכך כבר בראשית הטיפול המרוכז בעניין הפיצויים.¹⁰³ גם בהקשר זה התעוררו בעיות בשל המעמד המשפטי המיוחד של הקיבוץ, שגרמו לעיכוב בטיפול. ביולי 1958 דיווח עובד הלשכה המשפטית במשלחת בקלן לנציגי התנועות הקיבוציות כי הגרמנים אמנם מוכנים לקבל בקשות להלוואות-שיקום, חרף העובדה שהחוזים הרלוונטיים בין המדינות של הרפובליקה הפדרלית ובין החברה לנאמנות של 'בנק לאומי לישראל' טרם נחתמו. עם זאת, הוסיף, 'רצוי בשלב זה להימנע מלסבך את עניין מתן הלוואות לשיקום לישראל בכלל על-ידי הבעיות המיוחדות המתעוררות בקשר לזכותם של חברי הקיבוצים'.¹⁰⁴

אנשי 'האיחוד' ביקשו לקדם את העניין באמצעות קשריהם עם אותם אישים בגרמניה שסייעו להם בכל פרשת הפיצויים, ובמיוחד עם הסנטור ליפשיץ בברלין. בסוף מאי 1958 נפגשו לוינסקי ודירקטור עם ליפשיץ, שאמר להם כי לדעתו אין חוק האוסר על מתן הלוואות לחברי קיבוצים, אך צפה קשיים משפטיים רציניים במישור המעשי. 'הבעיה היא, לדעת הסנטור', כתב לוינסקי, 'כי העצמאות של חבר קיבוץ היא קולקטיבית ולא אינדיוידואלית וכי החבר אינו אישיות משפטית'. הוא הציע אפוא להכין חוזה מיוחד לקיבוצים והצהיר על נכונותו להציב דוגמה לכך בברלין (בדומה למה שהיה בתביעות בעניין 'נוקי מקצוע' ובעניינים אחרים). לבסוף סוכם שלא לעורר את השאלה במדינות האחרות של גרמניה הפדרלית ולא בוועידת המדינות, אלא לחכות לבחינה סופית של העניין.¹⁰⁵ לוינסקי שב ונפגש עם ליפשיץ בברלין, בעניין הלוואות-השיקום, בסוף יוני 1959, ודיווח כי 'השיחה התנהלה בצורה נעימה וידידותית, והסנטור הביע את הסכמתו לנסות ולמצוא פתרון חיובי לשאלה הנ"ל. מובן כי אין זה עדיין החלטה סופית מצד ממשלת ברלין, אך גם החבר ראובן [דירקטור] וגם אני, התרשמנו כי התחלנו בשבירת הקרח ואנו מניחים כי נגיע בסתיו זה לדברים של ממש'.¹⁰⁶

102. זק למחבר; דירקטור למחבר; גלעדי, השפעת הפיצויים האישיים מגרמניה בתנועה הקיבוצית, עמ' 8.

103. פרוטוקול משיבת הוועדה לענייני פיצויים אישיים, לעיל, הערה 48.

104. מכתב ד"ר י' יעקבי מלשכת היועץ המשפטי של המשלחת הישראלית בקלן אל הלשכה לענייני פיצויים אישיים מחו"ל במשרד האוצר בירושלים, 10 ביולי 1958, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' / 16/321.

105. ע' לוינסקי, דו"ח מפגישה עם הסנטור ליפשיץ בברלין, 28 במאי 1959, אא"ה, מזכירות 'האיחוד' / 16/321/.

106. מכתב ע' לוינסקי אל י' אורתר ואחרים, הלשכה לפיצויים באוצר, 5 ביולי 1959, שם.

תוך כדי המשא-ומתן על הלוואות-השיקום לקיבוצים הזמינו עקיבא לוינסקי וחבריו את ליפשיץ לבקר בארץ. הוא נענה להזמנה זו אך ביקש להגיע כאורח הממשלה או ההסתדרות, ולא כאורח התנועות הקיבוציות, כדי למנוע לזות-שפתיים על קשר בין הביקור ובין תפקידו כאחראי לענייני הפיצויים בברלין. ההסתדרות שלחה את ההזמנה, אך 'האיחוד' נשא בכל הוצאות הטיסה והשהייה בארץ של הסנטור ועוזרו, ובעת הביקור נפתרו כל הבעיות הנקודתיות בנוגע להלוואות-השיקום, וכן בתחומים נוספים הקשורים לפיצויים.¹⁰⁷

אחר-כך הוכן במערב-גרמניה הסדר מיוחד לקיבוצים, ונפתח מסלול להלוואות-שיקום לחברי קיבוצים. החברים הנוגעים בדבר חתמו על הוראה בלתי-חוזרת להעברת הלוואה לקיבוצם, והקיבוץ התחייב לדווח לאלתר לבנק על כל עזיבה של אחד מהחברים הללו ולהחזיר את הלוואה הרשומה על שמו.¹⁰⁸

מחלקת הפיצויים של 'האיחוד' נרתמה לעניין במלוא המרץ. קבלת הלוואות הותנתה בהגשת הצעות מפורטות להשקעה, ובאישורן במשרד האוצר ובבנקים בארץ, ומכאן התחייבו הכנות נרחבות. לקיבוצים היה בעניין זה יתרון גדול על פני אנשים פרטיים, בשל היכולת לרכז הלוואות רבות של חבריהם לצורך פיתוח של פרויקט שלא היה בהישג-ידו של אדם יחיד. הקיבוצים גם יכלו להציע בטחונות להלוואות בהיקף שלא עמד, בדרך-כלל, לרשות אנשים פרטיים.¹⁰⁹

התנאים הנדיבים של הלוואות לא שינו את היותן צמודות לשער המארק הגרמני, ועובדה זו הייתה עתידה להעיק מאוד על הקיבוצים, בשל עלייתו הגדולה של השער הזה בשוק העולמי ובשל הפיחות בערך הלירה הישראלית. תוך שנים מעטות החלו אפוא הקיבוצים לנסות ולהיפטר מעולן של הלוואות-השיקום. למרבה המזל התברר כי מגמה זו עולה בקנה אחד עם האינטרס של הגרמנים, שרצו לצמצם במספר הפקידים העוסקים בהלוואות-השיקום ובמעקב אחר הנעשה בקיבוצים. כך קרה שהקיבוצים החלו לממש את הסעיף שהתיר להם להחזיר את יתרת הלוואה לפני המועד, ואילו הגרמנים הסכימו להפחית את החוב ב-40%. ב-1970 סיימו הקיבוצים את פירעון כל החובות שלהם בגין הלוואות-השיקום, ויצאו מן העניין ברווח.¹¹⁰

107. תכתובת לוינסקי וברקת, לעיל, הערה 42.

108. מכתב ע' לוינסקי אל עו"ד דינור, הצעת חוזה בין החבר לקיבוצו לשם השגת הלוואה מגרמניה, 14 באוגוסט 1958, שם.

109. זק למחבר; דירקטור למחבר; גלעדי, השפעת הפיצויים האישיים מגרמניה בתנועה הקיבוצית, עמ' 8.

110. דו"ח ועדת השילומים בקיבוץ משמר-העמק, עלון קיבוץ משמר-העמק, 19 בפברואר 1971, עמ' 13, 15; מכתב מחלקת הפיצויים של התנועות הקיבוציות אל כל הקיבוצים, הלוואות השיקום מגרמניה, 30 בדצמבר 1969. אה"ה, 2-משק"ג/10/1; מכתב י' זק אל א' רף, משרד האוצר, 3 במאי 1970, שם; מכתב קרן השומר-הצעיר, קרן הקיבוץ-המאוחד וקרן-האיחוד אל החברה לנאמנות של בנק לאומי לישראל, 18 במאי 1970, שם.

תרומת השילומים והפיצויים האישיים לכלכלת קיבוצי 'האיחוד'

הקניות בכספי מימוש הרכוש בגרמניה, ואחר-כך בכספי השילומים, אפשרו לקיבוצים להשיג חומרי-גלם ומוצרים מוגמרים בתקופה שלא היה אפשר להשיגם מכל מקור אחר. זו הייתה תרומה גדולה מאוד לכלכלת כל הקיבוצים בתקופה הקשה של ראשית שנות החמישים, אך חשיבותה נפלה מזו של כספי הפיצויים. כך או כך, הכספים שהושגו בגרמניה הגיעו לקופות הקיבוצים, מבלי לעבור דרך המוסדות הכספיים של 'האיחוד', ושימשו רק את הקיבוצים שחבריהם קיבלו פיצויים. שאר הקיבוצים נאלצו להסתפק בעודפי העמלות, שנכנסו לקרן-האיחוד.

מכיוון שהרישומים לא היו אחידים וחד-משמעיים, קשה לדעת מה היו הסכומים המדויקים שנכנסו לקיבוצי 'האיחוד' ומה הייתה השפעתם הישירה. בדיקה מהימנה תוכל להיעשות רק בשיתוף-פעולה מלא מצד הנוגעים בדבר, שירכזו את החומר, אם נשמר עדיין, ויחשפו אותו לביקורת.¹¹¹ עם זאת ברור כי הפיצויים האישיים סיפקו תנופה רבה לקיבוצים מסימאוד, אותם קיבוצים שקיבלו סכומים גדולים ביותר בשל המספר הרב של יוצאי גרמניה בקרב חבריהם. רובם נחלצו כתוצאה מכך ממצב כלכלי קשה.¹¹² סנטה יוספטל העידה בעניין זה מנסיונה כגזברית קיבוץ גלעד, באמצע שנות החמישים: 'אני עד היום הזה זוכרת שחתמתי על מאה ושמונה-עשרה אלף לירות דאז, ושילומים קיבלנו, רק הסכומים הראשוניים, הגדולים, פי עשר. ואנחנו בנינו את הקיבוץ מזה'. קיבוצה של יוספטל, שרוב מייסדיו באו מגרמניה, קיבל מלבד הפיצויים הראשוניים גם רנטות חודשיות בסכומים גדולים מאוד. כספים אלו נכנסו ונכנסים ברובם לקופת הקיבוץ עד היום (1998), ועודם מהווים חלק חשוב מתקציב ההשקעות של הקיבוץ. דוגמה מאלפת נוספת היא זו של קיבוץ גבעת-חיים 'איחוד', שנבנה לאחר הפילוג בתנועה הקיבוצית בעיקר מכספי הפיצויים האישיים של קבוצת חברים גדולה מאוד, מורכבת מיוצאי גרמניה, שהגיעו מכפר-סולד.¹¹³

מדיניותו המוצהרת של ה'איחוד' הייתה שלא להשתמש בכספי הפיצויים האישיים

111. סנטה יוספטל למחבר; גלעדי, השפעת הפיצויים האישיים מגרמניה בתנועה הקיבוצית, עמ' 3-2.

112. סנטה יוספטל למחבר; דירקטור למחבר; קדוש, 'דמים תמורת דמים', הדף-הירוק, 22 באפריל 1987, עמ' 4.

113. סנטה יוספטל למחבר; ראיון עם ישראל גר, מזכיר הקיבוץ-המאוחד בתקופת קבלת הפיצויים, קיבוץ גבעת-חיים 'מאוחד', דצמבר 1995; קדוש, 'דמים תמורת דמים', הדף-הירוק, 22 באפריל 1987, עמ' 4.

לכיסוי חובות או לבניית מפעלים, אלא אך ורק להקמת מפעלי תרבות, הנצחה ורווחה.¹¹⁴ אדרבה, בקיבוצי 'האיחוד' נשמעו קולות שמחו אפילו נגד השימוש בכספים האמורים לרווחת החברים, בנוסח: 'פשע אנושי וקיבוצי להשתמש בכספים אלה להנאה פרטית. לעולם לא יסולח לתנועת "האיחוד", שנתנה ידה לשערורייה זאת ולא כיוונה את כל כספי השילומים להנצחת קורבנות השואה'.¹¹⁵ ועם זאת, בפועל נמנע 'האיחוד' מכל התערבות בדרך הניצול של כספי הפיצויים בקיבוצים השונים, ורובם השתמשו בכספים אלה גם לפירעון חובות ולפתרון בעיות דוחקות. לדברי סנטה יוספטל, היא עצמה לחמה בקיבוצה על כך שקודם כל ישלמו חובות, כי הרי זה מעיק עלינו וזה מונע מאתנו להתנהג בצורה כלכלית כפי שצריך. אז לקחנו את הכסף הזה לצרכים ממשיים, אבל אמרנו, בכל זאת צריך גם לעשות משהו למען החברים מן הכסף. אז את בריכת השחייה בנינו מן הכספים הראשונים שנכנסו, על מנת שהחברים ירגישו, זה לטובת כולנו, וזה עושה הכל להקלה הרגשית. זה בהחלט עזר. אבל שאחר-כך בנינו מזה רפת חדשה, זה בסדר... צריך היה שכל אחד ירגיש שזה מיטיב עמו, אז זה מיטיב אתו גם מבחינה חברתית אם יש בריכת שחייה, אם יש בית-תרבות, אבל מיטיב אתו גם אם ההכנסה עולה. וההכנסה עולה אם יש פחות חובות ואם יש יותר השקעות יצרניות'.¹¹⁶

משהו מעין זה קרה בקיבוץ מעין-צבי; סכומי הפיצויים הראשונים שימשו לבנייה של בריכת-שחייה, אך כל שאר הכסף נכנס למערכת הכללית של הקיבוץ. ככלל, בקיבוצים שקיבלו סכומים רציניים הושקע כרבע מן הכסף ברווחת החברים ובהנצחה, והשאר הוכנס לקופה הכללית, ואילו הקיבוצים שקיבלו סכומים קטנים השקיעו את רוב הכסף בהנצחה. כספי הרנטות נכנסו כולם לקופה הכללית, לשימוש השוטף.¹¹⁷ ההסדרים להעברת הפיצויים האישיים לקיבוץ, שנוצרו בשלהי שנות החמישים, נותרו בעינם גם בהמשך, ונראה שרוב חברי הקיבוצים של 'האיחוד' נהגו בהתאם להם. אך כבר מלכתחילה היו חברים שסירבו להעביר רנטות ופנסיות, בעיקר על רקע אי-המימוש של הסדרי רכוש פרטי אחרים בקיבוצים. כך או כך, רוב מקבלי הפיצויים היו מבוגרים, מוותיקי הקיבוצים ונאמנים למערכת שיסדו ואשר בה עשו את מיטב שנותיהם, ולכן לא נוצר סחף גדול. תרמה לכך גם העובדה שיוצאי גרמניה ב'איחוד' היו קבוצה קונפורמיסטית ולכן היו נוחים להתרשם מלחץ קיבוצי חברתי ולהמשיך ולהעביר את הפיצויים האישיים לקיבוץ.¹¹⁸ רק בסוף שנות השמינים, בעקבות

114. החלטות מועצת 'האיחוד' באהלו, לעיל, הערה 20; קדוש, 'דמים תמורת דמים', הדה-הירוק, 22 באפריל 1987, עמ' 5, 19.

115. עלון קיבוץ עין-חרוד 'איחוד', 17 באוקטובר 1958.

116. סנטה יוספטל למחבר.

117. דירקטור למחבר.

118. לעיל, הערה 66.

המשבר החברתי והכלכלי שפקד קיבוצים רבים, חדלו יותר ויותר חברים בקיבוצי 'האיחוד' (שנמנו עתה עם התק"ם), וכן בקיבוצי התנועות האחרות, להעביר את הרנטות לקיבוציהם.¹¹⁹

119. ר' הלוי, 'שאלו לשלום השילומים', קיבוץ, 21 באוגוסט 1991, עמ' 4-5; הלוי, 'מסע הרנטה', קיבוץ, 28 באוקטובר 1992; נ' גלבוע, 'לידיעת סרבני הרנטות', הדף הירוק, 6 בדצמבר 1995, עמ' 6; חברים ותיקים בקיבוץ רשפים, 'קיבוץ רשפים, האומנם כסדום ועמורה?' הדף הירוק, 3 באפריל 1997, עמ' 12; ש' כוכבי, 'הרבה כעס, עלבונות וכסח', הדף הירוק, 18 בספטמבר 1997, עמ' 6-8; א' בשן, 'אחרי מות', הקיבוץ, 2 באפריל 1998, עמ' 12-13, 18.